

PRAYAAS TIMES

CA CAPSULE
NOVEMBER- WEEK THIRD & FOURTH
UPSC/MPSC 2025-26
(मराठी माध्यम)

अनुक्रमणिका

१. सामान्य अध्ययन १..... 1

१.१. भारतातील शाळेमध्ये सोशल मीडिया - नैतिकतेला कसे

आकार देत आहे..... 1

संदर्भ..... 1

नवीन सामाजिक परिसंस्था डिजिटल ने कशा प्रभावित
होत आहेत?..... 1

वर्गातील नैतिकतेवर सोशल मीडियाचा परिणाम:..... 1

शिक्षक आणि शैक्षणिक क्षेत्रावर होणारा परिणाम..... 1

पुढे जाण्याचा मार्ग:..... 2

निष्कर्ष..... 2

सरावासाठी प्रश्न-..... 2

१.२. महिला टीए एच अँड एच इन्फंट्रीमध्ये सामील 2

संदर्भ..... 2

टीए एच अँड एच म्हणजे काय?..... 2

प्रादेशिक सेना (TA)..... 2

प्रादेशिक सैन्याच्या एच अँड एच बटालियनमध्ये महिलांचा
समावेश करण्याचे महत्त्व..... 2

महिलांना टीए इन्फंट्रीमध्ये समावेश करण्यातील आव्हाने
संरक्षण क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी सरकारी
उपक्रम..... 3

पुढे जाण्याचा मार्ग..... 3

निष्कर्ष..... 3

सरावासाठी प्रश्न-..... 3

२. सामान्य अध्ययन II..... 4

२.१ भारतीय संविधान: प्रगतीशील आणि जिवंत दस्तऐवज..... 4

संदर्भ:..... 4

भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये:..... 4

भारतीय संविधानाला प्रगतीशील आणि जिवंत दस्तऐवज
का मानले जाते?..... 4

भारतीय संविधानासमोरील सध्याची आव्हाने :..... 5

पुढे जाण्याचा मार्ग..... 5

निष्कर्ष:..... 5

मुख्य सराव प्रश्न:..... 5

२.२ कलम १४३ अंतर्गत राष्ट्रपतींचा संदर्भ..... 6

संदर्भ:..... 6

भारतीय संविधानातील कलम १४३ म्हणजे काय?..... 6

कलम १४३ बदल..... 6

सध्याची कायदेशीर स्थिती..... 6

कलम १४३ ची संवैधानिक उपयुक्तता..... 7

कलम १४३ ची आव्हाने आणि टीका..... 7

कलम १४३ ला बळकटी देण्यासाठी पुढील मार्ग..... 7

निष्कर्ष..... 7

सरावासाठी मुख्य प्रश्न-..... 7

२.३ भारत-भूतान संबंध..... 8

भारताच्या भूतान दौऱ्यातील प्रमुख मुद्दे: -..... 8

भूतान बदल: -..... 8

भारतासाठी भूतानचे महत्त्व: -..... 8

भारत-भूतान संबंधांची उत्क्रांती: -..... 8

भारत-भूतान संबंधांमधील अभिसरण : -..... 8

भारत-भूतान संबंध: तफावत..... 9

भारत-भूतान संबंधांचा पुढचा मार्ग: -..... 9

निष्कर्ष: -..... 9

३. सामान्य अध्ययन III..... 10

३.१ कामगार सुधारणा - नवीन कामगार संहिता..... 10

संदर्भ:..... 10

नवीन कामगार संहिता काय आहेत?..... 10

नवीन कामगार संहितांचे महत्त्व :..... 11

नवीन कामगार संहितेशी संबंधित आव्हाने:..... 11

भारतातील कामगार सुधारणा..... 11

पुढे जाण्याचा मार्ग:..... 12

निष्कर्ष:..... 12

मुख्य सराव प्रश्न:..... 12

४. सामान्य अध्ययन IV..... 13

४.१ स्वच्छ भारतासाठी मानसिकता आणि धोरणात बदल

आवश्यक..... 13

संदर्भ..... 13

स्वच्छता ही एक नागरी कर्तव्य आहे..... 13

स्वच्छता ही सार्वजनिक हिताची बाब आहे: -..... 13

काय करावे लागेल :..... 14

केस स्टडीज..... 14

निष्कर्ष..... 14

सरावासाठी प्रश्न-..... 15

प्रयास लक्षवेध - यूपीएससी आणि एमपीएससी.. 16

१. R21/Matrix-M मलेरिया लसी अधिक सुलभ करण्यासाठी Gavi आणि UNICEF ने नवीन कराराची घोषणा केली.....	16
१.१ GAVI – लसीकरण आणि लसीकरणासाठी जागतिक आघाडी:	16
२. बातम्यांमधील ठिकाणे: द हेली गुब्बी	16
२.१ क्रियाकलापांवर आधारित ज्वालामुखीचे प्रकार:	16
३. रुपयाचे अवमूल्यन	17
४. नॅनो- उपग्रह	17
५. सीओपी ३०	17
६. बातम्यांमधील प्रजाती: बिबट्या आणि मानवी प्राण्यांचा संघर्ष	18
७. निंगालू रीफ	19
८. राष्ट्रीय तपास संस्था:	19
९. दुर्मिळ पृथ्वी चुंबकांसाठीच्या योजनांना मंत्रिमंडळाची मंजूरी	20
१०. UNCTAD	20

११. जी-सेकंद आणि उत्पन्न	20
--------------------------------	----

प्रयास लक्षवेध - एमपीएससी.....22

१. संचार साथी	22
२. सूर्य किरण	22
३. राष्ट्रीय दूध दिन-२०२५	22
४. कबड्डी विश्वचषक २०२५	23
५. डेव्हिस कप	23
जागतिक बॉक्सिंग कप बदल	24
६. २०२५ च्या वर्ल्ड बॉक्सिंग कप फायनलमध्ये भारत	24
भारताची एकूण कामगिरी	24
महिला वर्ग – ऐतिहासिक स्वीप	24
पुरुष गट – सुवर्णपदक विजेते	24
७. निवेशक शिबिर, जयपूर.	24

PRAYAAS

MAINS FOCUS

१. सामान्य अध्ययन - I

१.१. भारतातील शाळेमध्ये सोशल मीडिया - नैतिकतेला कसे आकार देत आहे

संदर्भ

- डिजिटल कनेक्टिव्हिटीमुळे भारतीय समाजाचे स्वरूप बदलत आहे आणि हा बदल शाळांमध्ये सर्वात जास्त दिसून येतो.
- आजच्या तरुणांसाठी, सोशल मीडिया हे संवाद आणि ओळख निर्माण करण्याचे मुख्य ठिकाण बनले आहे, जे शैक्षणिक वातावरणात विद्यार्थी कसे विचार करतात, कसे वागतात आणि मूल्यांची वाटाघाटी कशी करतात यावर प्रभाव पाडते.

मुख्य विषयांचा अभ्यासक्रम - सामान्य ज्ञान-१- (समाज) भारतीय समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये, भारताची विविधता. ----बदलते सामाजिक वर्तन, सहानुभूतीचा न्हास, डिजिटल संस्कृती.

नवीन सामाजिक परिसंस्था डिजिटल ने कशा प्रभावित होत आहेत?

- भारतात सोशल मीडिया एक **समांतर सामाजिक विश्व म्हणून काम करते.**
- ओळख निर्माण करणे:** किशोरवयीन मुले स्वतःची, आपलेपणाची आणि स्थितीची भावना निर्माण करण्यासाठी ऑनलाइन संवादांवर अवलंबून असतात.
- नैतिक चाचणीचे मैदान:** डिजिटल जागा ही अशी जागा बनली आहेत जिथे **योग्य आणि अयोग्य**, निष्पक्षता, संघर्ष आणि एकता या कल्पनांवर सतत चर्चा केली जाते.
- डिजिटल साक्षरता एक नागरी कौशल्य म्हणून:** चुकीची माहिती, छळ आणि क्युरेटेड वास्तवांमध्ये नेव्हिगेट करणे आता तांत्रिक कौशल्य राहिलेले नाही तर एक सामाजिक गरज आहे.

वर्गातील नैतिकतेवर सोशल मीडियाचा परिणाम:

- डिजिटल प्लॅटफॉर्मना चैतन्यशील बनवणारी वैशिष्ट्ये म्हणजे अनामिकता, त्वरित अभिप्राय, दृश्यमानता, जी नकारात्मक वर्तनासाठी सुपीक जमीन देखील तयार करते.

डार्क टेट्रॅड म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या वैशिष्ट्यांच्या समूहाचे वर्णन केले आहे :

- नारसिसिझम :** एक वैशिष्ट्य ज्यामध्ये **मोठे आत्म-महत्त्व**, स्तुतीची सतत गरज आणि टीकेबद्दल संवेदनशीलता असते.
- मॅकियाव्हेलियनवाद :** यामध्ये स्वार्थावर लक्ष केंद्रित करून फायदा मिळवण्याच्या उद्देशाने केलेले, अनेकदा **फसवे वर्तन समाविष्ट आहे.**
- मानसोपचार :** उथळ भावना, सहानुभूती किंवा अपराधीपणाचा अभाव आणि आवेगपूर्ण किंवा असामाजिक प्रवृत्ती द्वारे वैशिष्ट्यीकृत.
- दुःख :** इतरांना वेदना, अपमान किंवा अस्वस्थता निर्माण करून किंवा पाहून आनंद मिळवणे म्हणजे दुःख.

हे गुण अनेकदा ऑनलाइन अधिक सहजपणे दिसून येतात, ज्यामुळे:

- ट्रोलिंग आणि छळ :** भारतीय तरुणांमध्ये, या वर्तनांमुळे तमाशा , आवेग आणि भावनिक अलिप्ततेची **संस्कृती सामान्य होते , ज्यामुळे शाळेतील वातावरण आणि समवयस्कांच्या नातेसंबंधांवर परिणाम होतो.**
- नैतिक गोंधळ:** कूरतेला "आघात" म्हणून पुन्हा सादर केले जाते, ज्यामुळे हानी आणि कष्ट यांच्यातील रेषा अस्पष्ट होते.
- तरुणाईची संवेदनशीलता कमी करणे:** स्टायलिश हिंसाचार वारंवार पाहिल्याने धक्का कमी होतो आणि आक्रमकता सामान्य होते.
- ग्लॅमराइजिंग विषारी गुण:** करिष्माई पात्रांमधून पॅक केल्यावर हाताळणी, वर्चस्व आणि भावनिक शीतलता इष्ट वाटते.
- बळीचे इरेजर:** कथा गुन्हेगाराच्या भावनांवर लक्ष केंद्रित करतात आणि जखमी झालेल्यांच्या वेदना बाजूला ठेवतात.
- कॉपीकॅटची आवड:** शैलीबद्ध चित्रणांमुळे संवेदनशील प्रेक्षकांमध्ये आकर्षण आणि अनुकरण निर्माण होते.
- न्यायाची विकृत भावना:** प्रेक्षक गुन्हेगारांबद्दल सहानुभूती दाखवतात, ज्यामुळे कायद्यावरील आणि जबाबदारीवरील विश्वास कमी होतो.
- क्षुल्लक हानी:** खऱ्या हिंसाचाराला सौंदर्यात्मक सामग्री किंवा मनोरंजन म्हणून पाहिले जाते.

शिक्षक आणि शैक्षणिक क्षेत्रावर होणारा परिणाम

भारतातील वाढत्या वैविध्यपूर्ण आणि डिजिटलाइज्ड वर्गखोल्यांमधील शिक्षकांना, या बदलत्या वर्तनाचे थेट परिणाम भोगावे लागतात:

- वर्गातील शिस्त बिघडली:** संघर्ष, लक्ष विचलित करणे आणि अनादर नियंत्रित करण्यात जास्त वेळ.
- वर्तणुकीय व्यवस्थापन कौशल्यांची आवश्यकता:** शिक्षकांना पात्रता, मूड स्विंग आणि हाताळणी अवघड.
- डिजिटल स्पिलओव्हर:** ऑनलाइन मारामारी आणि गुंडगिरी वर्गाच्या गतिमानतेत प्रवेश करतात.
- पालकांचा अति सहभाग:** पालक निर्णयांना आव्हान देतात आणि शिक्षकांच्या अधिकाराला कमकुवत करतात.
- पाळत ठेवण्याची संस्कृती:** विद्यार्थी शिक्षकांचे रेकॉर्डिंग करतात, ज्यामुळे भीती आणि स्व-सेन्सॉरशिप निर्माण होते.
- "काम करण्याचा" दबाव:** शिक्षकांना शिकवण्याऐवजी मनोरंजन करण्याचा दबाव येतो.
- नैतिक मूल्य संघर्ष:** विद्यार्थ्यांची ऑनलाइन-प्रभावित मूल्ये शाळेच्या नियमांशी संघर्ष करतात.

- **आदर कमी होणे:** अनौपचारिक अनादर आणि हक्क यामुळे वर्गातील नियंत्रण कमकुवत होते.
- **मानसिक आरोग्यावर ताण:** सततच्या ताणामुळे थकवा आणि थकवा येतो. परिणामी नैतिक आत्मविश्वास कमी होतो आणि ध्येय कमी झाल्याची भावना निर्माण होते - शिक्षकांच्या थकव्याचे प्रमुख लक्षण.
- **शाळांमध्ये डिजिटल गैरवर्तन:** सायबर धमकी, अनुचित सामग्री शेअर करणे, बनावट खाती आणि शिक्षकांचा लक्षित अपमान ही सामान्य आव्हाने बनली आहेत.

पुढे जाण्याचा मार्ग:

- **मानसिक आरोग्य जागरूकता:** मदत घेण्याचे सामान्यीकरण करा आणि सहानुभूती, संघर्ष निराकरण आणि ताण व्यवस्थापन यासारख्या मूलभूत भावनिक कौशल्यांना शिकवा.
- **तंत्रज्ञानाचा नैतिक वापर:** सजग स्क्रीन-टाइम, जबाबदार शेअरिंग आणि डिजिटल फूटप्रिंट्सबद्दल जागरूकता वाढवा.
- **शालेय मूल्यशिक्षण:** दैनंदिन वर्गातील क्रियाकलाप आणि चर्चांमध्ये दयाळूपणा, सहकार्य आणि सहिष्णुता समाविष्ट करा.
- **युवा नेतृत्व कार्यक्रम:** असे व्यासपीठ तयार करा जिथे विद्यार्थी सेवा, टीमवर्क आणि समुदाय समस्या सोडवण्याचा सराव करतात.
- **कामाच्या ठिकाणी संवेदनशीलता प्रशिक्षण:** आदर, प्रतिष्ठा आणि आक्रमक नसलेल्या संवादाच्या संस्कृती निर्माण करण्यासाठी संस्थांना प्रोत्साहित करा.
- **जबाबदार प्रभावशाली संस्कृती:** सनसनाटीपेक्षा सहानुभूती, अचूकता आणि नैतिक वर्तनाचे मॉडेल असलेल्या निर्मात्यांना प्रोत्साहन द्या.
- **सभ्यतेसाठी सार्वजनिक मोहिमा:** सरकार आणि नागरी समाज ऑनलाइन आणि ऑफलाइन आदरयुक्त वर्तनाला प्रोत्साहन देणारे मोहिमा चालवू शकतात.
- **संघर्षमुक्त सार्वजनिक जागा:** सहकार्य आणि सामायिक शिक्षणाला चालना देणाऱ्या ग्रंथालये, सांस्कृतिक केंद्रे आणि सामुदायिक कार्यक्रमांना समर्थन द्या.

निष्कर्ष

- डिजिटल स्पेस तरुणांच्या वृत्ती आणि वर्तनावर वाढत्या प्रमाणात परिणाम करत असताना, शाळांनी डिजिटल साक्षरता, सहानुभूती आणि जबाबदार ऑनलाइन वर्तन मजबूत करून प्रतिसाद दिला पाहिजे.
- जागरूकता आणि सन्मानाने तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास मार्गदर्शन करून, शैक्षणिक संस्था हे सुनिश्चित करू शकतात की डिजिटल बदल हा व्यत्यय आणण्याऐवजी सामाजिक सौहार्दाची शक्ती बनतो.

सरावासाठी प्रश्न-

तरुण विद्यार्थ्यांची नैतिक कल्पनाशक्ती वास्तविक जगाच्या मार्गदर्शनापेक्षा ऑनलाइन कथांद्वारे वाढत्या प्रमाणात आकार घेत आहे.” टीकात्मक मूल्यांकन करा. (150W)

१.२. महिला टीए एच अँड एच इन्कंट्रीमध्ये सामील

संदर्भ

- प्रादेशिक सैन्य महासंचालनालयाने प्रथमच टीए होम अँड हर्थ (एच अँड एच) इन्कंट्री बटालियनमध्ये महिला सैनिकांच्या समावेशाला मान्यता दिली आहे, ज्यामुळे सशस्त्र दलांमध्ये महिलांच्या सहभागाचा महत्त्वपूर्ण विस्तार झाला आहे.

मुख्य विषयांचा अभ्यासक्रम - सामान्य अध्ययन-१- (समाज) महिला आणि महिला संघटनांची भूमिका, महिला सक्षमीकरण, सामाजिक समस्या.

टीए एच अँड एच म्हणजे काय?

- **स्थानिक लोकसंख्येचा समावेश असलेल्या टीए एच अँड एच बटालियनची स्थापना उत्तर आणि पूर्वेकडील भागात बंडखोरी आणि दहशतवादविरोधी कारवायांसाठी करण्यात आली आहे.**
- ते नियमित सैन्य आणि नागरी प्रशासनाला गुप्तचर माहिती गोळा करणे, रस्ता मोकळा करणे आणि नैसर्गिक आपत्तीच्या बाबतीत मदत करणे यासारख्या अनेक कामांमध्ये मदत करतात.

प्रादेशिक सैन्याच्या एच अँड एच बटालियनमध्ये महिलांचा समावेश करण्याचे महत्त्व

- **ऑपरेशनल भूमिकांचा विस्तार:** संवेदनशील भागात महिलांना क्षेत्रीय कर्तव्ये पार पाडण्यास सक्षम करते.
- **समुदाय सहभाग सुधारतो :** स्थानिक महिलांशी चांगला संवाद आणि विश्वास निर्माण करण्यास मदत करते.
- **आपत्ती प्रतिसाद मजबूत करते:** महिला आणि असुरक्षित गटांसाठी लिंग-संवेदनशील मदत सुनिश्चित करते.
- **मानवी संसाधनांना चालना देते:** M&M युनिट्स आणि सहाय्यक भूमिकांमध्ये मनुष्यबळाची कमतरता भरून काढते.
- **लिंग समावेशनाला प्रोत्साहन देते:** लष्करी तैनातीत समान संधींना प्रोत्साहन देते.
- **गैरवर्तनाचे आरोप कमी करते:** महिलांची उपस्थिती शोध दरम्यान संवेदनशीलता सुधारते.

प्रादेशिक सेना (TA)

- नियमित भारतीय सैन्याला पूरक म्हणून काम करणारी एक अर्धवेळ स्वयंसेवी लष्करी दल.
- **नागरिक सैनिक / मातीचे पुत्र या संकल्पनेवर आधारित .**
- **प्रादेशिक सैन्य कायदा, १९४८ अंतर्गत कार्ये.**
- प्रशिक्षित नागरी स्वयंसेवकांना त्यांचे नागरी व्यवसाय सुरू ठेवताना गणवेशात सेवा देण्यास सक्षम करते.

पार्श्वभूमी

- पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर स्थापन झालेल्या १८५७ च्या स्वयंसेवक दलांपासून त्यांची उत्पत्ती होते .
- **भारतीय संरक्षण दल कायदा, १९१७ नुसार** विद्यापीठ संरक्षण युनिट्सची स्थापना अनिवार्य करण्यात आली.
- **९ ऑक्टोबर १९४९ रोजी गव्हर्नर-जनरल सी. राजगोपालाचारी यांच्या हस्ते** औपचारिक उद्घाटन झाले.
- **प्रादेशिक सैन्य स्थापना दिन म्हणून साजरा केला जातो.**

- **संवैधानिक समानतेचे समर्थन करते:** कलम १४, १५ आणि १६ चे समर्थन करते.
- **महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देते:** राष्ट्रीय सेवेत महिलांच्या अधिक सहभागाला प्रेरणा देते.
- **व्यावसायिक विविधता सक्षम करते:** ऑपरेशन्समध्ये विशेष नागरी कौशल्ये आणते.

महिलांना टीए इन्फंट्रीमध्ये समावेश करण्यातील आव्हाने

- **ऑपरेशनल डिफ्लॉयमेंट आव्हाने:** महिलांना बंडखोरीविरोधी झोनमध्ये एकत्रित करण्यासाठी संवेदनशील भागात गस्त, कार्य वितरण आणि जोखीम व्यवस्थापनाचे काळजीपूर्वक नियोजन करणे आवश्यक आहे.
- **पायाभूत सुविधांच्या मर्यादा:** बहुतेक तळावर महिलांसाठी स्वतंत्र आणि सुरक्षित निवास आणि स्वच्छता सुविधांचा अभाव आहे, विशेषतः दुर्गम ठिकाणी.
- **प्रशिक्षण आणि शारीरिक मानके:** प्रभावी एकात्मतेसाठी पायदळ-शैलीतील कर्तव्यांमध्ये महिलांसाठी निष्पक्ष आणि वास्तववादी शारीरिक आणि लढाऊ तयारीचे मानके निश्चित करणे आवश्यक आहे.
- **सांस्कृतिक प्रतिकार:** पारंपारिक पायदळ मानसिकता महिलांच्या स्वीकृतीला अडथळा आणू शकते, ज्यामुळे संवेदनशीलता आणि दृढ नेतृत्व मार्गदर्शन आवश्यक बनते.
- **भूमिका स्पष्टतेचे मुद्दे:** प्रतीकात्मक सहभाग टाळण्यासाठी आणि खऱ्या अर्थाने एकात्मता सुनिश्चित करण्यासाठी महिलांना अर्थपूर्ण कार्ये सोपवली पाहिजेत.
- **प्रशासकीय समायोजने:** तैनाती, वैद्यकीय सहाय्य, रजा आणि राहण्याची व्यवस्था यासंबंधी धोरणे मिश्र-लिंग घटकांना अनुकूल करण्यासाठी अद्यतनित करणे आवश्यक आहे.
- **नेतृत्वाची तयारी:** अधिकारी आणि जेसीओ (ज्युनियर कमिशन ऑफिसर्स) यांना मिश्र-लिंग संघांचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्यासाठी आणि शिस्त आणि एकता राखण्यासाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे.
- **देखरेख आणि मूल्यांकन:** कामगिरीचा मागोवा घेण्यासाठी, आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि भविष्यात महिलांच्या भूमिकांच्या विस्ताराचे मार्गदर्शन करण्यासाठी स्पष्ट मूल्यांकन यंत्रणा आवश्यक आहेत.

संरक्षण क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी सरकारी उपक्रम

- **अग्निपथ / अग्निवीर योजना:** महिलांना भरतीद्वारे सैनिक पातळीवर सशस्त्र दलात सामील होण्याची परवानगी देते.
- **महिला अधिकाऱ्यांसाठी कायमस्वरूपी आयोग:** सशस्त्र दलांच्या विविध शाखांमध्ये महिलांना दीर्घकालीन करिअरच्या संधी प्रदान करते.
- **महिलांसाठी एनडीए प्रवेश:** महिलांना पुरुषांसोबत पायाभूत अधिकारी प्रशिक्षण घेण्यास सक्षम करते.
- **महिला लष्करी पोलिस भरती:** लष्करी पोलिस दलात महिलांसाठी सैनिक-स्तरीय भूमिका उघडल्या.
- **मिशन शक्ती:** महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देते आणि संरक्षण जागरूकता आणि पोहोच यांना समर्थन देते.
- **हवाई दल आणि नौदलातील भूमिकांचा विस्तार:** महिलांना लढाऊ वैमानिक म्हणून काम करण्याची आणि प्रमुख नौदल शाखांमध्ये कायमस्वरूपी कमिशन घेण्याची परवानगी.
- **सीएपीएफमध्ये महिलांचा समावेश:** सीमा दलांमध्ये महिलांची वाढलेली भरती आणि तैनाती एकूण सुरक्षा एकात्मता मजबूत करते.

पुढे जाण्याचा मार्ग

- **प्रशिक्षण प्रणाली मजबूत करा:** लिंग-समावेशक प्रशिक्षण मॉड्यूलचा विस्तार करा आणि महिलांना लढाऊ-केंद्रित कौशल्य विकासासाठी समान प्रवेश मिळेल याची खात्री करा.
- **पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करा:** विशेषतः दुर्गम भागात, मिश्र-लिंग तैनातीला समर्थन देण्यासाठी निवास, स्वच्छता आणि सुरक्षित राहणीमान सुविधांमध्ये सुधारणा करा.
- **भूमिका आणि करिअर मार्ग स्पष्ट करा:** टीए इन्फंट्री युनिट्समध्ये महिलांसाठी स्पष्ट ऑपरेशनल भूमिका परिभाषित करा आणि त्यांना सेवांमध्ये दीर्घकालीन करिअर प्रगतीशी जोडा.
- **संवेदनशीलता आणि नेतृत्व प्रशिक्षण वाढवा:** सहाय्यक वातावरण निर्माण करण्यासाठी अधिकारी आणि जेसीओ (ज्युनियर कमिशन ऑफिसर्स) साठी संरचित लिंग-संवेदनशीलता कार्यक्रम सुरू करा.
- **धोरणे आणि प्रशासन सुव्यवस्थित करा:** मिश्र-लिंग ऑपरेशनल टीमच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी तैनाती, कल्याण, आरोग्यसेवा आणि लॉजिस्टिक्सवरील नियम अद्यतनित करा.
- **सरकारी योजनांचा आधार घ्या:** भरती आणि एकात्मता मजबूत करण्यासाठी मिशन शक्ती, अग्निवीर, संरक्षण मंत्रालयाच्या पायाभूत सुविधा कार्यक्रम, एनसीसी सुधारणा आणि स्किल इंडिया सारख्या उपक्रमांचा वापर करा.
- **डेटा-चालित मूल्यांकन स्वीकारा:** सर्व टीए होम आणि हर्थ बटालियनमध्ये वास्तववादी स्केलिंगचे मार्गदर्शन करण्यासाठी पहिल्या महिला गटांच्या कामगिरी आणि आव्हानांचे निरीक्षण करा.

निष्कर्ष

- महिला सैनिकांना एच अँड एच बटालियनमध्ये समाविष्ट केल्याने त्यांच्या क्षमतेची वाढती ओळख आणि लिंग-संतुलित संरक्षण संरचनेची आवश्यकता अधोरेखित होते. हे पाऊल समानता आणि महिला सक्षमीकरणाच्या व्यापक अर्जेडाला पुढे नेताना प्रभावीपणा मजबूत करते.

सरावासाठी प्रश्न-

भारतातील संघर्षग्रस्त प्रदेशांमध्ये महिला सैनिकांना पायदळाशी संबंधित भूमिकांमध्ये तैनात करण्याशी संबंधित आव्हाने आणि संधीवर चर्चा करा. (२५० शब्द)

२. सामान्य अध्ययन II

२.१ भारतीय संविधान: प्रगतीशील आणि जिवंत दस्तऐवज

संदर्भ:

- ७५ व्या संविधान दिन समारंभात राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू यांनी आपल्या भाषणात भारतीय संविधानाचे " प्रगतीशील आणि जिवंत दस्तऐवज " म्हणून कौतुक केले आणि देशाच्या विकासासाठी त्याची शाश्वत प्रासंगिकता आणि परिवर्तनकारी शक्ती यावर भर दिला.
- संदर्भासाठी लिंक: [प्रेस रिलीज: प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो](#)

मुख्य विषयांचा अभ्यासक्रम - सामान्य अध्ययन-२ - भारतीय राज्यघटना - ऐतिहासिक आधार, उत्क्रांती, वैशिष्ट्ये, सुधारणा, महत्त्वपूर्ण तरतुदी आणि मूलभूत रचना.

भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये:

- सर्वात लांब लिखित संविधान: ४४८ कलमे, १२ अनुसूची आणि असंख्य सुधारणांसह, हे जगातील सर्वात लांब संविधानांपैकी एक आहे. भारताच्या सामाजिक विविधतेमुळे, गुंतागुंतीच्या प्रशासकीय व्यवस्थेमुळे हे आवश्यक होते.
- अनेक स्रोतांकडून घेतलेले: ब्रिटिश, आयरिश, कॅनेडियन, अमेरिकन, ऑस्ट्रेलियन आणि वेमर संविधान इत्यादींकडून घेतलेले. जागतिक सर्वोत्तम पद्धतींना स्वतःच्या संदर्भात अनुकूल करण्याची क्षमता. उदाहरण: ब्रिटनमधील संसदीय प्रणाली, अमेरिकेतील न्यायालयीन पुनरावलोकन, आयरलंडमधील डीपीएसपी.
- न बदलणारा आणि लवचिकतेचे संयोजन: कलम ३६८ मध्ये दुरुस्तीची सविस्तर प्रक्रिया दिली आहे. काही तरतुदींसाठी फक्त साध्या बहुमताची आवश्यकता असते; तर काहींना विशेष बहुमत + राज्य मान्यता आवश्यक असते.
- एकात्मक पक्षापाती संघराज्य व्यवस्था: भारतीय संघराज्याला अनेकदा "अर्ध-संघीय" किंवा "सहकारी संघराज्यवाद" असे म्हणतात.
- संघराज्य वैशिष्ट्ये: अधिकारांचे विभाजन (संघ, राज्य, समवर्ती यांच्या), द्विसदनी कायदेमंडळ, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, लेखी संविधान, संविधानाचे सर्वोच्चता
- एकात्मक वैशिष्ट्ये: मजबूत केंद्र (अधिक विषय आणि आर्थिक अधिकार), आणीबाणीच्या तरतुदी, राज्यपालांचे विवेकाधीन अधिकार, अखिल भारतीय सेवा (IAS, IPS)
- संसदीय शासनपद्धती: राष्ट्रपती हे राज्यप्रमुख असतात; पंतप्रधान हे सरकारप्रमुख असतात. कार्यकारी मंडळ संसदेला जबाबदार असते → मंत्रिमंडळाची सामूहिक जबाबदारी. जबाबदारी आणि स्थिरता सुनिश्चित करते.
- मूलभूत हक्क (भाग III): राज्याविरुद्ध लागू करण्यायोग्य हक्क; भारतीय लोकशाहीचा आधारस्तंभ.
- समाजवाद, लोकशाही आणि कायद्याचे राज्य यांचे मिश्रण: प्रस्तावनेत १९७६ मध्ये "समाजवादी" आणि "धर्मनिरपेक्ष" हे शब्द जोडले गेले. सामाजिक न्याय, आर्थिक समानता आणि प्रतिष्ठेची वचनबद्धता.
- सामाजिक आणि आर्थिक न्यायावर जोरदार भर: जमीन सुधारणा, कामगार कायदे, कल्याणकारी योजना आणि सकारात्मक कृती हे सर्व घटनात्मक मूल्यांवरून वाहते.

भारतीय संविधानाला प्रगतीशील आणि जिवंत दस्तऐवज का मानले जाते?

- बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक गरजांशी जुळवून घेण्याची क्षमता: संविधानाची रचना काळानुसार विकसित होण्यासाठी केली गेली आहे. सुधारणांद्वारे, संसद नवीन वास्तव प्रतिबिंबित करण्यासाठी तरतुदी अद्यतनित करू शकते. उदाहरण: स्थानिक प्रशासनाला सक्षम बनवणारे ७३ वे आणि ७४ वे सुधारणा, जीएसटी (२०१६) एकीकृत कर व्यवस्था निर्माण करणे.
- सामाजिक न्यायाचे प्रगतीशील दृष्टिकोन: संविधान केवळ कायदेशीर चौकट नसून परिवर्तनकारी अजेंडा अंतर्भूत करते. अस्पृश्यता निर्मूलन (अनुच्छेद १७), अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण याद्वारे ऐतिहासिक अन्याय दूर करण्याचे उद्दिष्ट त्याचे आहे.
- न्यायिक अर्थ लावण्याची विस्तृत व्याप्ती: न्यायपालिकेने, विशेषतः सर्वोच्च न्यायालयाने, गतिमान अर्थ लावण्याद्वारे अधिकारांचा विस्तार केला आहे. संविधानाला "जिवंत" ठेवणाऱ्या न्यायिक नवोपक्रमांची उदाहरणे म्हणजे " मूलभूत संरचना सिद्धांत", गोपनीयतेचा अधिकार.
- लवचिकता: सुधारणांना विशेष बहुमताची आवश्यकता असते, ज्यामुळे स्थिरता सुनिश्चित होते; परंतु प्रगतीशील बदल रोखणे फार कठीण नाही. १०० हून अधिक सुधारणा, सतत उत्क्रांती दर्शवतात.
- कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याची जबाबदारी: निर्देशक तत्त्वे (DPSPs) सरकारांना संपत्तीचे समान वितरण, कामगार कल्याण यासारख्या प्रगतीशील उद्दिष्टांकडे मार्गदर्शन करतात.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक विविधतेचे समायोजन : लवचिकतेसह संघराज्य विविध राज्यांना त्यांच्या परंपरांचे रक्षण करण्यास अनुमती देते. आदिवासी क्षेत्रे, ईशान्य आणि अल्पसंख्याकांसाठी विशेष तरतुदी प्रगतीशील समावेशकता दर्शवतात.
- उदयोन्मुख गटांना मान्यता: नवीन समुदाय आणि अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी संविधान विकसित होते. उदाहरण: ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना कायदेशीर मान्यता (२०१४ चा निकाल)
- हक्कांचा सतत विस्तार: मूलभूत हक्क हे अरुंद नागरी स्वातंत्र्यापासून व्यापक मानवी हक्कांपर्यंत वाढले आहेत. डेटा संरक्षण, डिजिटल गोपनीयता आणि पर्यावरणीय हक्क यासारखे आधुनिक हक्क घटनात्मक व्याख्येतून उद्भवतात.

भारतीय संविधानासमोरील सध्याची आव्हाने :

- **केंद्र आणि राज्यांमधील संघराज्यीय तणाव:** कर आकारणी (जीएसटी), कृषी धोरणे आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण यासारख्या क्षेत्रांमध्ये वाढते केंद्रीकरण. कलम ३५६, राज्यपालांचे विवेकाधीन अधिकार आणि केंद्रीय संस्थांचा गैरवापर अनेकदा सहकारी संघराज्यवाद कमकुवत करण्याच्या आरोपांना खतपाणी घालतो.
- **संवैधानिक नैतिकता आणि मूल्यांना धोका:** बहुसंख्यवादी भावनांमध्ये वाढ, सांप्रदायिक धुवीकरण आणि बहुलवादाचा क्षय. धर्मनिरपेक्षता, सहिष्णुता आणि स्वातंत्र्य यासारख्या संवैधानिक आदर्शांवर ओळख-आधारित राजकारणाचा भर पडतो.
- **संस्थांवरील ताण:** न्यायपालिका, निवडणूक आयोग, सीबीआय आणि ईडी यांना अनेकदा स्वातंत्र्य आणि विश्वासार्हतेवर प्रश्नचिन्हांचा सामना करावा लागतो.
- **हक्क आणि स्वातंत्र्यांसमोरील आव्हाने:** देशद्रोहाचा गैरवापर करून नागरी स्वातंत्र्यांवर निर्बंध, UAPA, इंटरनेट बंद, माध्यमांवर दबाव. राज्य सुरक्षा आणि वैयक्तिक हक्कांमधील वाढता तणाव.
- **सामाजिक-आर्थिक असमानता:** जात, लिंग, प्रदेश आणि उत्पन्नातील सततची असमानता समता आणि न्यायाच्या संविधानिक आश्वासनाला कमकुवत करते. वाढती बेरोजगारी आणि अनौपचारिकीकरण आर्थिक न्याय कमकुवत करते.
- **ओळख-आधारित संघर्ष: जातीभेद, सांप्रदायिक तणाव आणि प्रादेशिक चळवळी** संविधानाच्या विविधतेत एकतेच्या दृष्टिकोनाला आव्हान देतात. आरक्षण धोरणे, नागरिकत्व आणि अल्पसंख्याक हक्कांभोवती वादविवाद सुरूच आहेत.
- **डिजिटल गव्हर्नन्स आव्हाने :** मोठा डेटा, एआय पाळत ठेवणे आणि डिजिटल गोपनीयतेच्या समस्यांसाठी कायदेशीर आणि संवैधानिक चौकटींमध्ये अद्यतने आवश्यक आहेत.
- **विधिमंडळ-कार्यकारी वर्चस्व:** संसदीय चर्चेचा दर्जा घसरणे, अध्यादेशांचा वारंवार वापर आणि चर्चेशिवाय विधेयके मंजूर करणे यामुळे विधिमंडळाची छाननी कमकुवत होते.
- **पर्यावरणीय ताण:** हवामान बदल, पर्यावरणीय न्हास आणि विकासाच्या दबावांमुळे कलम २१ अंतर्गत पर्यावरणीय हक्कांची अंमलबजावणी गुंतागुंतीची होते.
- **लोकप्रियतेचा उदय:** लोकप्रियतावादी धोरणनिर्मिती कधीकधी आर्थिक विवेक, कायद्याचे राज्य आणि प्रक्रियात्मक निष्पक्षता या घटनात्मक तत्वांना दुर्लक्षित करते.

पुढे जाण्याचा मार्ग

- **सहकारी संघराज्यवाद मजबूत करा:** राजकोषीय स्वायत्ततेला प्रोत्साहन द्या, राज्यपालांच्या भूमिकेत सुधारणा करा आणि आंतर-राज्य परिषदेसारख्या संस्थांद्वारे केंद्र-राज्य सल्लामसलत सुधारा.
- **संवैधानिक नैतिकतेचे रक्षण करा:** नागरी शिक्षण, जबाबदार राजकीय प्रवचन आणि स्वतंत्र संस्थांद्वारे बहुलवाद, धर्मनिरपेक्ष मूल्ये आणि कायद्याचे राज्य मजबूत करा.
- **सुधारणा आणि संस्थांना सक्षम बनवणे:** नियुक्त्यांमध्ये पारदर्शकता सुनिश्चित करणे, राजकीय हस्तक्षेप कमी करणे आणि विलंब आणि प्रलंबित खटले कमी करण्यासाठी न्यायव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण करणे.
- **हक्क आणि स्वातंत्र्यांचे रक्षण करा:** अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, माध्यमांचे स्वातंत्र्य आणि गोपनीयतेचे रक्षण करा; देशद्रोह/यूएपीए सारख्या प्रतिबंधात्मक कायद्यांचा घटनात्मक मूल्यांनुसार आढावा घ्या.
- **असमानता कमी करा:** सामाजिक आणि आर्थिक न्याय साध्य करण्यासाठी कल्याणकारी योजना मजबूत करा, शिक्षण/आरोग्य उपलब्धता सुधारा आणि नोकऱ्या निर्माण करा.

निष्कर्ष:

- भारतीय संविधान हे एक प्रगतीशील आणि जिवंत दस्तऐवज आहे हे राष्ट्रपतींचे प्रतिपादन त्याच्या परिवर्तनकारी स्वरूपाची आणि शाश्वत प्रासंगिकतेची पुष्टी करते. लवचिकता आणि दूरदृष्टी या दोन्हीसह डिझाइन केलेले, संविधान गतिमान न्यायालयीन व्याख्या, प्रतिसादात्मक सुधारणा आणि उदयोन्मुख सामाजिक, तांत्रिक आणि आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्याची क्षमता याद्वारे विकसित होत राहते.
- **जवाहरलाल नेहरूंनी अगदी बरोबर म्हटले होते की , "संविधान हे केवळ वकिलांचे दस्तऐवज नाही; ते जीवनाचे साधन आहे आणि त्याचा आत्मा नेहमीच युगाचा आत्मा राहिलेला आहे."** भारतीय संविधानाला एक जिवंत दस्तऐवज म्हणून का पाहिले जाते हे या सारातून स्पष्ट होते.

मुख्य सराव प्रश्न:

संवैधानिक नैतिकतेचा सिद्धांत भारतीय संविधानाच्या प्रगतीशील आणि जिवंत स्वरूपाला कसा बळकटी देतो? (१० गुण, १५० शब्द)

२.२ कलम १४३ अंतर्गत राष्ट्रपतींचा संदर्भ

संदर्भ:

- राष्ट्रपतींच्या संदर्भातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने असा निर्णय दिला की राज्यपाल कोणत्याही विधेयकावर अनिश्चित काळासाठी कारवाई रोखू शकत नाहीत आणि दीर्घकाळ निष्क्रिय राहिल्यास मर्यादित न्यायालयीन पुनरावलोकन केले जाऊ शकते.

मुख्य विषयांचा अभ्यासक्रम - सामान्य ज्ञान-२ - राजकारण, प्रशासन आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध (कार्यकारी आणि न्यायपालिकेची रचना, संघटना आणि कार्यप्रणाली)

भारतीय संविधानातील कलम १४३ म्हणजे काय?

बद्दल:

- कलम १४३ (सल्लागार अधिकार क्षेत्र) भारताच्या राष्ट्रपतींना सार्वजनिक महत्त्वाच्या आणि उद्भवण्याची शक्यता असलेल्या किंवा आधीच उद्भवलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या किंवा वस्तुस्थितीच्या प्रश्नावर सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्लागार मत घेण्याचा अधिकार देते.
- ही तरतूद सर्वोच्च न्यायालयाचे सल्लागार अधिकार क्षेत्र स्थापित करते, जे केवळ राष्ट्रपतींसाठी आहे.

संदर्भित प्रश्नांचे प्रकार

कलम १४३(१): पर्यायी मत

- राष्ट्रपती सार्वजनिक महत्त्वाच्या आणि उद्भवलेल्या किंवा उद्भवण्याची अपेक्षा असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या किंवा वस्तुस्थितीच्या प्रश्नावर सर्वोच्च न्यायालयाकडे विचारणा करू शकतात. अशा प्रकरणांमध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाला आपले मत मांडण्याचा किंवा तसे करण्यास नकार देण्याचा अधिकार आहे.

उदाहरणे

- रामजन्मभूमी-बाबरी मशीद वाद (१९९३): - बाबरी मशीद बांधण्यापूर्वी वादग्रस्त जागेवर हिंदू मंदिर होते का यावर राष्ट्रपतींनी सर्वोच्च न्यायालयाचे मत मागितले. सर्वोच्च न्यायालयाने आपले मत देण्यास नकार दिला.

कलम १४३(२): अनिवार्य मत

- या कलमामुळे राष्ट्रपतींना संविधानपूर्व कोणत्याही करार, करार, सनद किंवा तत्सम साधनांमधून उद्भवणाऱ्या वादांवर सर्वोच्च न्यायालयाचे मत मागण्याचा अधिकार मिळतो. येथे, सर्वोच्च न्यायालयाला त्यांचे मत देणे बंधनकारक आहे.
- कलम १४३(२) क्वचितच वापरला जातो. एक प्रमुख उदाहरण रियासती करारांशी संबंधित आहे.

कलम १४३ बद्दल

- कलम १३१ शी संबंध:** कलम १३१ केंद्र आणि राज्यांमधील कायदेशीर वादांच्या निर्णयाशी संबंधित आहे, तर कलम १४३ केवळ सल्लागार मते प्रदान करते, बंधनकारक निर्णय नाही.
- ऐतिहासिक आधार:** भारत सरकार कायदा, १९३५ च्या कलम २१३ वरून घेतलेले, ज्याने संघीय न्यायालयाला सल्लागार मते देण्याची परवानगी दिली.
- राष्ट्रपतींचे समाधान:** राष्ट्रपतींना खात्री असणे आवश्यक आहे की या मुद्द्याला कायदेशीर महत्त्व आहे आणि ते सार्वजनिक हितावर परिणाम करते.
- मंत्री परिषदेचा सल्ला:** कलम १४३ अंतर्गत संदर्भ देताना राष्ट्रपती केंद्रीय मंत्री परिषदेच्या मदत आणि सल्ल्यानुसार कार्य करतात.
- सुओ मोटो पॉवर नाही:** सर्वोच्च न्यायालय कलम १४३ स्वतंत्रपणे वापरू शकत नाही; ते केवळ राष्ट्रपतींचा संदर्भ घेतल्यावरच कार्य करते.
- संविधान खंडपीठाची आवश्यकता:** कलम १४५(३) नुसार, सल्लागार संदर्भाची सुनावणी किमान पाच न्यायाधीशांच्या संविधान खंडपीठाद्वारे केली पाहिजे.

सध्याची कायदेशीर स्थिती

- सल्लागार स्वरूप:** कलम १४३ फक्त सल्लागार अधिकार क्षेत्र प्रदान करते; सर्वोच्च न्यायालय अंमलबजावणीयोग्य निर्णय देत नाही.
- "मत" या संज्ञेचे कारण:** संविधान "निर्णय" ऐवजी "मत" वापरते यावर भर देण्यासाठी की सल्ला हा सल्लागार आहे, निर्णयात्मक नाही.
- राष्ट्रपतींची जबाबदारी:** जर राष्ट्रपती मताशी असहमत असतील, तर त्यांनी ठोस सादर करावे.
- संवैधानिक योजनेतील उद्देश:** कलम १४३ कार्यकारी मंडळाला जटिल कायदेशीर किंवा संवैधानिक मुद्द्यांवर स्पष्टता मिळविण्यास सक्षम करून संवैधानिक गतिरोध टाळण्यास मदत करते.

कलम १४३ ची संवैधानिक उपयुक्तता

- **प्रतिबंधात्मक स्पष्टता:** सरकार कारवाई करण्यापूर्वी ते घटनात्मक शंकांचे निरसन करते .
- **संस्थात्मक संवाद:** हे जटिल परिस्थितीत कार्यकारी आणि न्यायपालिका यांच्यातील समन्वय मजबूत करते.
- **संघराज्यीय सुसंवाद:** हे केंद्र-राज्य वाद लवकर मिटवण्यास मदत करते, ज्यामुळे वाढत्या वादांना आळा बसतो.
- **संवैधानिक नैतिकता:** ते तर्कसंगत संवैधानिक व्याख्याद्वारे लोकशाही मूल्यांना बळकटी देते.
- **संस्थात्मक संतुलन:** हे एक संरचित कायदेशीर सल्लागार यंत्रणा प्रदान करून सत्तेचे संतुलन राखते.
- **धोरण मार्गदर्शन:** हे सरकारला संवेदनशील धोरणात्मक बाबींवर अधिकृत कायदेशीर इनपुट देते.
- **संकट व्यवस्थापन:** हे संवैधानिक किंवा राजकीय संकटांच्या वेळी स्थिरीकरणाचे साधन म्हणून काम करते.
- **खटले टाळते:** लवकर सल्ला दिल्यास अनावश्यक आणि लांबलेले न्यायालयीन खटले टाळता येतात.
- **कायद्याचे राज्य मजबूत करते:** निर्णय राजकीय अनिश्चिततेपेक्षा कायदेशीर स्पष्टतेवर आधारित असतात.
- **सुशासनाला प्रोत्साहन देते:** हे कार्यकारी मंडळाला संवैधानिक मर्यादित काम करण्यास मदत करते.

कलम १४३ ची आव्हाने आणि टीका

- **न्यायालयीन कामाचा भार:** संदर्भामुळे आधीच जास्त भार असलेल्या सर्वोच्च न्यायालयावरील भार वाढतो.
- **सल्लागार विलंब:** कोणत्याही वेळेच्या मर्यादित मुदतीत तातडीच्या परिस्थितीत मताची उपयुक्तता कमी होऊ शकत नाही.
- **मर्यादित शक्ती:** मते बंधनकारक नसल्यामुळे, ते कार्यकारी कारवाईवर प्रभाव टाकू शकत नाहीत.
- **राजकीय गैरवापर:** सरकारे कठीण निर्णय पुढे ढकलण्यासाठी किंवा टाळण्यासाठी संदर्भाचा वापर करू शकतात.
- **अस्पष्ट - "सार्वजनिक महत्त्व"** हे अपरिभाषित आहे, ज्यामुळे व्यापक किंवा अनावश्यक संदर्भ मिळतात.
- **न्यायालयीन अतिरेकीपणाचा धोका:** सल्लागार मते न्यायपालिका राजकीय क्षेत्रात ओढू शकतात.
- **निवडक वापर:** संदर्भ बहुतेकदा फक्त राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील प्रकरणांमध्येच दिले जातात.
- **अंतिमतेला कमकुवत करते:** बंधनकारक नसलेला सल्ला निराकरणाऐवजी अनिश्चितता निर्माण करू शकतो.
- **कार्यकारी अवलंबित्व:** अतिरेकी अवलंबित्व कार्यकारी निर्णय घेण्याच्या स्वायत्ततेला कमकुवत करू शकते.
- **संघराज्यीय चिंता:** जेव्हा संघराज्यीय संबंधांवर परिणाम होतो तेव्हाही राज्ये औपचारिकपणे सहभागी होत नाहीत.

कलम १४३ ला बळकटी देण्यासाठी पुढील मार्ग

- **स्पष्ट आवाहन प्रोटोकॉल:** गैरवापर रोखण्यासाठी आणि एकरूपता सुनिश्चित करण्यासाठी कलम १४३ लागू करण्यासाठी विशिष्ट निकष आणि प्रक्रिया निश्चित करा.
- **घटनापीठे अनिवार्य:** सर्व महत्त्वाच्या घटनापीठांची तपासणी किमान पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाद्वारे करणे आवश्यक आहे.
- **निश्चित कालमर्यादा:** तातडीच्या बाबींमध्ये प्रासंगिकता राखण्यासाठी सल्लागार मते देण्यासाठी वाजवी वैधानिक मुदती आणा.
- **फॉलो-अप फ्रेमवर्क:** सल्लागार मते प्रशासन आणि कायदेशीर प्रक्रियांमध्ये पद्धतशीरपणे एकत्रित केली जातील याची खात्री करण्यासाठी संस्थात्मक यंत्रणा स्थापित करा.
- **अधिक पारदर्शकता:** जनतेचा विश्वास वाढविण्यासाठी आणि राजकीय हेराफेरी रोखण्यासाठी रेफरल प्रक्रिया अधिक पारदर्शक बनवा.
- **भागधारकांशी सल्लामसलत:** संघीय परिणाम असलेल्या बाबींमध्ये राज्ये किंवा संबंधित पक्षांकडून सूचनांना परवानगी द्या.
- **संसदीय देखरेख मजबूत करा:** कार्यकारिणीकडून अतिरेकी अवलंबित्व रोखण्यासाठी संसद कलम १४३ च्या वापराचा आढावा घेते याची खात्री करा.

निष्कर्ष

- कार्यकारी आणि न्यायपालिका यांच्यातील **एक महत्त्वाचा पूल** म्हणून काम करते , संवेदनशील परिस्थितीत संवैधानिक स्पष्टता प्रदान करते. **जरी सल्लागार आणि बंधनकारक नसले तरी , ते संस्थात्मक संवादाला प्रोत्साहन देते आणि कायद्याचे राज्य मजबूत करते.**

सरावासाठी मुख्य प्रश्न-

संवैधानिक संतुलन राखण्यासाठी कलम १४३ अंतर्गत सर्वोच्च न्यायालयाच्या सल्लागार अधिकार क्षेत्राचे महत्त्व योग्य उदाहरणांसह चर्चा करा. (150W)

२.३ भारत-भूतान संबंध

संदर्भ:-

- भूतानचे चौथे राजा (ड्रुक ग्याल्पो), सध्याच्या राजाचे वडील जिग्मे सिंग्ये वांगचुक यांच्या ७० व्या वाढदिवसाच्या समारंभात सहभागी होण्यासाठी भारताचे पंतप्रधान भूतानला राजकीय भेट दिली.

भारताच्या भूतान दौऱ्यातील प्रमुख मुद्दे:-

- आर्थिक मदत**: भारताने भूतानच्या १३ व्या पंचवार्षिक योजनेसाठी, आर्थिक प्रोत्साहन कार्यक्रमासाठी, गेलेफू माइंडफुलनेस सिटीसाठी आणि हतिसर आयसीपी (आसाम) साठी मदतीची पुष्टी केली.
- नवीन सामंजस्य करार**: अक्षय ऊर्जा, आरोग्य आणि मानसिक आरोग्य क्षेत्रात तीन सामंजस्य करार.
- जलविद्युत सहकार्य**: १०२० मेगावॅट पुनत्संगचु -II चे उद्घाटन केले आणि १२०० मेगावॅट पुनत्संगचु -I वर काम पुन्हा सुरू केले.
- ऊर्जा प्रकल्पांसाठी ₹४० अब्ज कर्ज दिले.
- कनेक्टिव्हिटी बूस्ट**: गेलेफू -कोकराझार आणि समत्से - बनारहाट क्रॉस-बॉर्डर रेल्वे लिंक्सवरील प्रगती; आयसीपी आणि टर्मिनल्सवर पुन्हा एकदा लक्ष केंद्रित केले.
- व्यापार आणि शेती**: पहिल्या मालवाहतुकीसह जीवनावश्यक वस्तू आणि खतांचा संस्थात्मक पुरवठा.

भूतान बदल:-

- भूतान हा दक्षिण-मध्य आशियातील एक भूपरिवेष्टित देश आहे, जो हिमालयाच्या पूर्वकडील कड्यावर वसलेला आहे.
- राजधानी: थिंपू.
- सीमा**: उत्तरेला आणि पश्चिमेला चीनचा तिबेट स्वायत्त प्रदेश, दक्षिणेला पश्चिम बंगाल आणि आसाम ही भारतीय राज्ये, पूर्वेला अरुणाचल प्रदेश आणि नैऋत्येला सिक्कीम.

भारतासाठी भूतानचे महत्त्व:-

- भौगोलिक दृष्ट्या**: आसाम, अरुणाचल प्रदेश, पश्चिम बंगाल आणि सिक्कीम या चार भारतीय राज्यांशी सीमा सामायिक करते आणि सिलिगुडी कॉरिडोरद्वारे ईशान्येकडे जाण्याचा मार्ग सुरक्षित करते.
- सांस्कृतिक**: खोल संस्कृती आणि बौद्ध संबंध; भारत भूतानला त्याच्या सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक वारशाचे जतन करण्यासाठी पाठिंबा देतो.
- धोरणात्मक**: भारत आणि चीनमधील एक महत्त्वाचा बफर म्हणून काम करते, भारताच्या हिमालयीन आणि सीमा सुरक्षा मजबूत करते.
- प्रादेशिक स्थिरता**: स्थिर भूतान पूर्व हिमालय आणि व्यापक दक्षिण आशियामध्ये शांतता आणि स्थैर्य निर्माण करण्यास हातभार लावतो.
- धोरण अंकर**: व्यापार, जलविद्युत, कनेक्टिव्हिटी आणि सुरक्षेमध्ये सहकार्याद्वारे भारताच्या 'शेजारी प्रथम' धोरणाला बळकटी देते.
- राजनैतिक**: प्रादेशिक आणि जागतिक व्यासपीठांवर भूतानचे भारताशी असलेले संबंध भारताचा राजनैतिक प्रभाव वाढवतात आणि चीनच्या उपस्थितीला संतुलित करण्यास मदत करतात.

भारत-भूतान संबंधांची उत्क्रांती:-

- पुनाखा तह (१९१०)**: भूतानला ब्रिटिश भारताचे संरक्षित राज्य बनवले, ज्यामुळे प्रादेशिक अशांततेच्या वेळी ब्रिटनला त्यांचे परराष्ट्र धोरण आणि संरक्षण व्यवहार नियंत्रित करण्याची परवानगी मिळाली.
- शांतता आणि मैत्रीचा करार (१९४९)**: भूतानच्या सार्वभौमत्वाला मान्यता दिली आणि शाश्वत शांतता आणि मैत्री प्रस्थापित केली. भूतानने परराष्ट्र व्यवहारात भारताचे मार्गदर्शन घेण्यास सहमती दर्शविली.
- व्यापार, वाणिज्य आणि वाहतूक करार (१९७२)**: मुक्त व्यापार व्यवस्था निर्माण केली आणि भूतानच्या निर्यात आणि आयातीची भारतामार्फत शुल्कमुक्त हालचाल करण्यास परवानगी दिली.
- जलविद्युत क्षेत्रातील सहकार्य करार (२००६)**: भूतानच्या जलविद्युत प्रकल्पांना पाठिंबा देण्यासाठी आणि अतिरिक्त वीज आयात करण्यास भारताला एक चौकट प्रदान केली.
- सुधारित भारत-भूतान मैत्री करार (२००७)**: १९४९ च्या मार्गदर्शन कलमाची समाप्ती आणि परस्पर हितसंबंधांवर आधारित समान भागीदारीची पुष्टी.

भारत-भूतान संबंधांमधील अभिसरण:-

- द्विपक्षीय व्यापार**: भारत हा भूतानचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आहे. व्यापार जवळजवळ चौपट वाढला आहे - ४८४ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स (२०१४-१५) वरून १७४४.४४ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स (२०२४-२५) - जो भूतानच्या एकूण व्यापाराच्या सुमारे ८०% आहे.
- सांस्कृतिक संबंध**: ८ व्या शतकातील सामायिक बौद्ध वारसा जेव्हा गुरु पद्मसंभव यांनी भारतातून भूतानला प्रवास केला आणि निगमापा परंपरेला आकार दिला.
- विकास भागीदारी**: भारताने भूतानच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून (१९६१) त्याच्या विकासाला पाठिंबा दिला आहे. सध्या, ७१ प्रकल्प-बद्ध सहाय्य प्रकल्प आणि ५७२ उच्च-प्रभाव सामुदायिक विकास प्रकल्प सुरू आहेत.
- कनेक्टिव्हिटी**: व्यापार आणि सीमा कनेक्टिव्हिटी वाढवण्यासाठी कोकराझार- गेलेफू आणि बनारहाट - समत्से सारखे रेल्वे दुवे विकसित केले जात आहेत.
- जलविद्युत सहकार्य**: भारतासोबत बांधलेले पाच मोठे जलविद्युत प्रकल्प (२९८६ मेगावॅट): चुखा (१९८८), कुरिचू (२००१), ताला (२००७-०८), मांगडेचू (२०१९), आणि पुनत्संगचू -२ (२०२४).
- अंतराळ सहकार्य**: दोन्ही देशांनी भारत-भूतान SAT प्रक्षेपित केले आणि थिंपू येथे दक्षिण आशिया उपग्रहाच्या ग्राउंड अर्थ स्टेशनचे उद्घाटन केले.
- शिक्षण आणि क्षमता बांधणी**: भारत दरवर्षी भूतानी विद्यार्थ्यांना १०००+ शिष्यवृत्ती प्रदान करतो; सुमारे ५०,००० भारतीय भूतानमध्ये काम करतात. आयटीईसी अंतर्गत, प्रमुख संस्थांमध्ये ३२५ वार्षिक प्रशिक्षण जागा दिल्या जातात.

भारत-भूतान संबंध: तफावत

- **चीनचा सहभाग** : चीनच्या वाढत्या सीमा वाटाघाटी आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमुळे भूतानमधील भारताच्या पारंपारिक धोरणात्मक प्रभावाला आव्हान मिळत आहे.
- **आर्थिक विविधीकरण** : भूतानच्या अर्थव्यवस्थेत विविधता आणण्याच्या आणि नवीन भागीदार शोधण्याच्या प्रयत्नांमुळे व्यापार आणि गुंतवणूक प्राधान्याबाबत धोरणात्मक फरक निर्माण होऊ शकतात.
- **कनेक्टिव्हिटीमधील अडचणी** : डोंगराळ प्रदेश आणि मर्यादित रस्ते आणि रेल्वे नेटवर्क व्यापार आणि प्रादेशिक एकात्मतेला अडथळा आणतात, तर पर्यावरणीय चिंता नवीन कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांना विलंब करतात.
- **समजातील तफावत** : भूतानी लोकांचा एक भाग भारताच्या वर्चस्वाच्या भूमिकेला दबदबा म्हणून पाहतो, ज्यामुळे भारताला 'मोठा भाऊ' म्हणून पाहण्याची धारणा अधिक दृढ होते.
- **सीमा सुरक्षा** : 'ऑल क्लियर' (२००३-०४) सारख्या संयुक्त कारवाया असूनही, बंडखोर गट अजूनही सच्छिद्र सीमावर्ती भागांचा तात्पुरते लपण्याचे ठिकाण म्हणून वापर करतात.

भारत-भूतान संबंधांचा पुढचा मार्ग: -

- **आर्थिक सहभागात विविधता आणा** : जलविद्युत क्षेत्राच्या पलीकडे आयटी, डिजिटल अर्थव्यवस्था, पर्यटन, कृषी मूल्य साखळी आणि स्टार्टअप्सकडे वाटचाल करा.
- **कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांना गती द्या** : व्यापार आणि गतिशीलता वाढविण्यासाठी जलदगती रेल्वे दुवे, सीमा पायाभूत सुविधा आणि डिजिटल सुविधा.
- **ऊर्जा सहकार्याचे आधुनिकीकरण** : जलविद्युत प्रकल्प वेळेवर पूर्ण करणे सुनिश्चित करा आणि सौर, पवन आणि हरित ऊर्जेमध्ये सहकार्य वाढवा.
- **सुरक्षा समन्वय वाढवा** : विशेषतः सिलिगुडी कॉरिडॉरभोवती गुप्तचर माहिती सामायिकरण, सीमा व्यवस्थापन आणि सायबर सुरक्षा मजबूत करा.
- **भूतानच्या आर्थिक संक्रमणाला पाठिंबा द्या** : बाजारपेठेतील प्रवेश, गुंतवणूक आणि कौशल्य विकासाद्वारे एलडीसी श्रेणीकरणात मदत करा.
- **हवामान सहकार्य मजबूत करणे** : GLOF प्रतिबंध, हवामान-लवचिक पायाभूत सुविधा आणि हिमालयीन पर्यावरणावर संयुक्त प्रयत्न.
- **लोकांमधील संबंध अधिक दृढ करा** : प्रवास, सांस्कृतिक देवाणघेवाण, युवा कार्यक्रम आणि बौद्ध सर्किट सुलभ करा.
- **धोरणात्मक संरेखन राखणे** : चीन-भूतान सीमा चर्चेत समन्वय सुनिश्चित करण्यासाठी नियमित उच्चस्तरीय संवाद.

निष्कर्ष: -

- भारत-भूतान संबंध हे दक्षिण आशियातील सर्वात स्थिर आणि परस्पर आदरयुक्त भागीदारीपैकी एक आहेत, जे विश्वास, संवेदनशीलता आणि सामायिक संस्कृती मूल्यांवर बांधले गेले आहेत. माजी **परराष्ट्र सचिव श्याम सरन यांनी नमूद केल्याप्रमाणे**, भारत-भूतान संबंध "आकारातील विषमता विश्वासातील विषमतेमध्ये कशी रूपांतरित होत नाही याचे एक मॉडेल आहे."

PRAYAAS

३. सामान्य अध्ययन III

३.१ कामगार सुधारणा - नवीन कामगार संहिता

संदर्भ:

- एका ऐतिहासिक निर्णयात, भारत सरकारने घोषित केले आहे की चार कामगार संहिता - वेतन संहिता, २०१९, औद्योगिक संबंध संहिता, २०२०, सामाजिक सुरक्षा संहिता, २०२० आणि व्यावसायिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कामाच्या परिस्थिती संहिता, २०२० २१ नोव्हेंबर २०२५ पासून लागू होत आहेत.
- संदर्भासाठी लिंक: [प्रेस रिलीज: प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो](#)

मुख्य विषयांचा अभ्यासक्रम - सामान्य अध्ययन-३ - भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजन, संसाधनांचे एकत्रीकरण, वाढ, विकास आणि रोजगार यांच्याशी संबंधित मुद्दे.

नवीन कामगार संहिता काय आहेत?

- भारत सरकारने स्वातंत्र्यानंतरच्या सर्वात मोठ्या कामगार सुधारणांपैकी एक हाती घेतली आहे, ज्यामध्ये २९ केंद्रीय कामगार कायदे ४ कामगार संहितांमध्ये एकत्रित केले आहेत. कामगार कल्याण आणि उद्योगातील लवचिकता संतुलित करताना कामगार कायदांचे सुलभीकरण, आधुनिकीकरण आणि अनुपालन सुधारणे हे या संहितांचे उद्दिष्ट आहे.

वेतन संहिता, २०१९

- उद्देश:** सर्व क्षेत्रांमध्ये एकसमान वेतन व्याख्या निश्चित करणे आणि वेळेवर आणि योग्य वेतन देयके सुनिश्चित करणे.
- महत्वाची वैशिष्ट्ये:**
 - सार्वत्रिक किमान वेतन चौकट
 - सर्व कर्मचाऱ्यांना लागू होते, फक्त नियोजित नोकऱ्यांनाच नाही.
 - केंद्राने निश्चित केलेले मजुरीचे वेतन सुरू केले; राज्ये यापेक्षा कमी वेतन निश्चित करू शकत नाहीत.
 - 'मजुरी' ची एकच व्याख्या खटले कमी करते.
 - वेतन कालावधी प्रमाणित (दैनिक/साप्ताहिक/पाक्षिक/मासिक).

औद्योगिक संबंध संहिता, २०२०

- उद्देश:** कामगार हक्क आणि नियोक्त्याच्या लवचिकतेचे संतुलन साधणे आणि वाद कमी करणे.
- महत्वाची वैशिष्ट्ये:**
 - पहिल्यांदाच, एकमेव वाटाघाटी संघ किंवा वाटाघाटी परिषदेला मान्यता.
 - ३०० पर्यंत कामगारांना रोजगार देणारे उद्योग सरकारच्या पूर्व परवानगीशिवाय (पूर्वी १०० कामगार) कामावर ठेवू शकतात आणि काढून टाकू शकतात.
 - संप आणि टाळेबंदी नियम
 - सर्व क्षेत्रातील संपासाठी १४ दिवसांची अनिवार्य सूचना.
 - वाद निराकरण अधिक मजबूत आणि सुव्यवस्थित केले.

व्यावसायिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कामाच्या परिस्थिती (OSH) संहिता, २०२०

- उद्देश:** कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता, आरोग्य मानके आणि एकसमान कामाच्या परिस्थिती वाढवणे.
- महत्वाची वैशिष्ट्ये:**
 - आस्थापनांसाठी एकच नोंदणी. अनेक राज्य कामकाजासाठी एकच परवाना.
 - बांधकाम आणि कंत्राटी कामगारांसाठी अनुपालन सोपे करते.
 - दैनिक/आठवड्याचे कामाचे तास परिभाषित (प्रस्तावित: आठवड्याच्या तासांच्या मर्यादेसह जास्तीत जास्त १२ तास).
 - महिला रात्रीच्या शिफ्टमध्ये काम करू शकतात (सुरक्षिततेच्या उपायांसह). लिंग समावेशकतेला प्रोत्साहन देते.
 - आंतरराज्यीय स्थलांतरित कामगारांचा डेटाबेस.
 - एकसमान सुरक्षा मानके

सामाजिक सुरक्षा संहिता, २०२०

- उद्देश:** गिग आणि प्लॅटफॉर्म कामगारांसह सर्व कर्मचाऱ्यांना सामाजिक सुरक्षा कवरेज वाढवणे.
- महत्वाची वैशिष्ट्ये:**
 - सार्वत्रिक सामाजिक सुरक्षा. पीएफ, ईएसआय, मातृत्व लाभ, ग्रॅज्युइटी - एकाच चौकटीत एकत्रित.
 - गिग आणि प्लॅटफॉर्म कामगार. भारतातील कामगार कायदांमध्ये पहिल्यांदाच.
 - स्विगी, झोमॅटो, ओला, उबर सारख्या कंपन्यांच्या कामगारांसाठी कल्याण निधी तयार केला.
 - निश्चित मुदतीचा रोजगार (FTE)
 - कायमस्वरूपी कामगारांसारखेच सर्व फायदे मिळण्यास पात्र असलेले एफटीई कर्मचारी, ज्यामध्ये ग्रॅज्युइटी (१ वर्षांनंतर) समाविष्ट आहे.

नवीन कामगार संहितांचे महत्त्व :

- **कामगार कायद्यांचे सुगमता आणि एकत्रीकरण:** २९ केंद्रीय कायदे ४ संहितांमध्ये विलीन केले गेले आहेत, ज्यामुळे गोंधळ, ओव्हरलॅप आणि खटले कमी होतात. एकसमान, पारदर्शक आणि अंदाजे कामगार कायद्याची चौकट तयार होते.
- **व्यवसाय सुलभतेला चालना:** एकल परवाना, एकल नोंदणी आणि डिजिटल फाइलिंगद्वारे अनुपालन सुलभ करते. कामगार कपातीसाठी सुधारित मर्यादा (१०० ते ३०० कामगार) द्वारे नियोक्ता लवचिकता सुधारली.
- **सुधारित वेतन सुरक्षा आणि कामगार संरक्षण:** सार्वत्रिक किमान वेतन चौकट आणि केंद्रीय मजल्यावरील वेतन कामगारांना शोषणापासून संरक्षण देते. 'मजुरी'ची एकसमान व्याख्या पीएफ, ग्रॅज्युइटी आणि बोनसमध्ये स्पष्टता सुनिश्चित करते.
- **सामाजिक सुरक्षा जाळ्याचा विस्तार:** गिग आणि प्लॅटफॉर्म कामगारांसह सर्व कामगारांना पीएफ, ईएसआय, ग्रॅज्युइटी आणि मातृत्व लाभांचा विस्तार. पहिल्यांदाच, डिलिव्हरी पार्टनर, राइड-हेलिंग ड्रायव्हर्स, फ्रीलांसर आणि ऑप-आधारित कामगारांना सामाजिक सुरक्षा योजनांतर्गत मान्यता देण्यात आली आहे.
- **चांगल्या कामाच्या परिस्थिती आणि सुरक्षितता:** OSH कोड औद्योगिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कामाच्या वेळेसाठी उच्च मानके निश्चित करतो.
- **कामगार दलाच्या औपचारिकीकरणाला प्रोत्साहन:** डिजिटल रेकॉर्ड ठेवणे आणि आधार-आधारित नोंदणी अनिवार्य करणे. सामाजिक सुरक्षेअंतर्गत वाढलेले योगदान औपचारिक नोकऱ्यांना प्रोत्साहन देते.
- **जलद विवाद निराकरण:** बळकट औद्योगिक न्यायाधिकरणांमुळे कामगार विवादांची प्रलंबितता कमी होण्यास मदत होते. वाटाघाटी करणाऱ्या संघटनांना मान्यता मिळाल्याने सामूहिक सौदेबाजीत स्पष्टता येते.
- **जागतिक कामगार मानकांशी सुसंगतता:** भारताचे कामगार कायदे आयएलओच्या निकषांशी आणि आधुनिक जागतिक पुरवठा साखळींच्या अपेक्षांशी अधिक सुसंगत बनवते.

नवीन कामगार संहितेशी संबंधित आव्हाने:

- **राज्यांमध्ये अंमलबजावणीत विलंब (संघीय आव्हान):** कामगार समवर्ती यादीत आहे , म्हणून केंद्र आणि राज्य दोघांनीही नियम तयार केले पाहिजेत. केंद्राला एकाच वेळी अंमलबजावणी हवी आहे , जी सर्व राज्ये एकमताने येत नाहीत तोपर्यंत शक्य नाही.
- **कामगारांच्या नोकरीच्या सुरक्षेबद्दल चिंता:** औद्योगिक संबंध संहिता कामगार कपातीची मर्यादा १०० वरून ३०० पर्यंत वाढवते , ज्यामुळे उद्योगांना सरकारच्या पूर्व परवानगीशिवाय कर्मचाऱ्यांना कपात करण्याची परवानगी मिळते. **उदाहरण:** हरियाणा आणि महाराष्ट्र सारख्या राज्यांच्या उत्पादन क्षेत्रात, कामगार संघटनांनी निषेध केला आहे की मंजुरीशिवाय कपात केल्याने मोठ्या प्रमाणात कंत्राटीकरण आणि नोकरीची असुरक्षितता निर्माण होऊ शकते.
- **नवीन वेतन व्याख्येतील गुंतागुंत:** एकसमान व्याख्येनुसार मूल वेतन + महागाई भत्ता (DA) एकूण भरपाईच्या किमान ५०% असावा. यामुळे पीएफ, ग्रॅज्युइटी आणि बोनससाठी नियोक्त्याची जबाबदारी वाढू शकते. **उदाहरण:** पूर्वी उच्च भत्ते देणाऱ्या आयटी आणि सेवा कंपन्यांना जास्त वेतन खर्चाचा सामना करावा लागू शकतो, ज्यामुळे विरोध होऊ शकतो.
- **गिग आणि प्लॅटफॉर्म कामगार:** सामाजिक सुरक्षा संहिता गिग/प्लॅटफॉर्म कामगारांना व्याप्ती देते परंतु स्पष्टपणे निर्दिष्ट करत नाही: कोण किती योगदान देते (सरकार की कंपन्या?). **उदाहरण:** स्विगी, झोमॅटो, ओला, उबर सारख्या ऑप्स योगदानाच्या अतिरिक्त खर्चाबद्दल चिंता व्यक्त करतात.
- **लहान व्यवसायांवर प्रशासकीय भार:** लहान आणि अनौपचारिक व्यवसायांसाठी डिजिटल अनुपालन, ऑनलाइन नोंदणी आणि इलेक्ट्रॉनिक नोंदी राखणे कठीण आहे.
- **केंद्रीकरणाच्या चिंता आणि संभाव्य संघीय तणाव:** या संहिता केंद्राला मजुरीचे वेतन निश्चित करणे, आंतरराज्यीय स्थलांतरित कामगारांचे नियमन करणे, केंद्रीय डेटाबेस आणि नियम तयार करणे असे महत्त्वपूर्ण अधिकार देतात. **उदाहरण:** तामिळनाडू आणि केरळ सारख्या राज्यांनी चिंता व्यक्त केली आहे की केंद्राने निश्चित केलेले "मजुराचे वेतन" स्थानिक राहणीमानाच्या वास्तविकतेचे प्रतिबिंबित करू शकत नाही.

भारतातील कामगार सुधारणा

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळ

- १८८१: पहिला कारखाने कायदा.
- १९२६: कामगार संघटना कायदा.
- १९३६-१९४७: वेतन नियमन + औद्योगिक संबंध कायदे उदयास आले.

२. स्वातंत्र्योत्तर (१९५०-१९८०)

- कामगार संरक्षण कायद्यांचा जलद विस्तार.
- प्रमुख कायदे: ईपीएफ (१९५२), ईएसआय विस्तार, ग्रॅज्युइटी पेमेंट (१९७२).

३. उदारीकरण टप्पा (१९९१-२०००)

- आर्थिक सुधारणा कामगार कायद्यांच्या कडकपणावर प्रकाश टाकतात.
- २००२: दुसऱ्या राष्ट्रीय कामगार आयोगाने १००+ कायदे काही संहितांमध्ये विलीन करण्याची शिफारस केली आहे.

४. एकत्रीकरण टप्पा (२०१०)

- सरलीकृत कामगार संहितांचे मसुदे तयार केले.
- २०१९: वेतन संहिता मंजूर.

५. प्रमुख सुधारणा वर्ष - २०२०

- तीन नवीन संहिता लागू केल्या: औद्योगिक संबंध संहिता, सामाजिक सुरक्षा संहिता, ओएसएच आणि कामाच्या परिस्थिती संहिता. वेतन संहिता → २९ कायदे एकत्रितपणे ४ संहितांमध्ये विलीन केले.

६. अंमलबजावणी टप्पा (२०२०-२०२५): केंद्र आणि राज्ये नियम तयार करतात (समवर्ती सूची आवश्यकता).

- **कामगार प्रतिनिधित्व आणि कामगार संघटनांचे आक्षेप:** एकमेव वाटाघाटी करणाऱ्या संघटनेला मान्यता दिल्याने अल्पसंख्याक संघटना कमकुवत होऊ शकतात, ज्यामुळे आंतर-संघ स्पर्धा निर्माण होऊ शकते. **उदाहरण:** चेन्नई किंवा जमशेदपूर सारख्या मोठ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील कारखान्यांमध्ये, अनेक संघटना प्रतिनिधित्वाचा दर्जा असल्याचा दावा करतात, ज्यामुळे एकमेव सौदेबाजी एजंट कोण बनतो यावर वाद निर्माण होतात.
- **कामाच्या वेळेबद्दल संदिग्धता:** प्रस्तावित १२ तासांच्या दैनिक कामाच्या मर्यादेमुळे (आठवड्यातून मर्यादा घालून) कामगारांच्या शोषणाबद्दल चिंता निर्माण झाली आहे.
- **अंमलबजावणी आव्हाने:** चांगल्या डिजिटल प्रणाली असूनही, ८५-९०% कामगार कार्यरत असलेल्या अनौपचारिक क्षेत्रात अंमलबजावणी कमकुवत राहते. **उदाहरण:** बांधकाम कामगारांकडे अनेकदा कागदपत्रांचा अभाव असतो, ज्यामुळे नवीन तरतुदी असूनही त्यांना सामाजिक सुरक्षा डेटाबेसमध्ये एकत्रित करणे कठीण होते.

पुढे जाण्याचा मार्ग:

- **राज्यांकडून एकसमान आणि वेळेवर अंमलबजावणी सुनिश्चित करा:** कामगार हा समवर्ती यादीतील विषय आहे → राज्यांनी त्यांचे स्वतःचे नियम तयार करणे आवश्यक आहे. असमान अंमलबजावणी आणि नियामक अनिश्चितता टाळण्यासाठी केंद्र-राज्य समन्वय यंत्रणा आवश्यक आहेत.
- **कामगार विभागांची क्षमता वाढवा:** निरीक्षक, तक्रार अधिकारी आणि डिजिटल अनुपालन पथकांना प्रशिक्षण द्या. अतिरेकी नियमन आणि अंमलबजावणी कमी करण्यापासून रोखण्यासाठी कामगार निरीक्षकांना बळकटी द्या.
- **नियम आणि अधिसूचनांद्वारे स्पष्टता प्रदान करा:** निश्चित मुदतीच्या रोजगार, गिग कामगार कवरेज, वेतन व्याख्या आणि भाड्याने आणि नोकरीवरून काढून टाकण्याच्या तरतुदींबद्दल तपशीलवार मार्गदर्शक तत्वे जारी करा. खटल्यांना कारणीभूत ठरू शकणारे अस्पष्ट अर्थ लावणे टाळा.
- **एमएसएमईना पाठिंबा:** टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी करून लघु उद्योगांसाठी अनुपालन सोपे करा. अनुपालनाचा भार कमी करण्यासाठी डिजिटल साधने, हेलपलाइन आणि कर प्रोत्साहने प्रदान करा.
- **सामाजिक सुरक्षा वितरण मजबूत करा:** ई-श्रम आणि थेट लाभ यंत्रणेद्वारे गिग कामगार, प्लॅटफॉर्म कामगार आणि अनौपचारिक कामगारांचे वास्तविक कवरेज सुनिश्चित करा. सामाजिक सुरक्षा योजना ईपीएफओ, ईएसआयसी, राज्य मंडळे - एका एकत्रित डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर एकत्रित करा.
- **त्रिपक्षीय संवादाला प्रोत्साहन द्या:** संघर्ष कमी करण्यासाठी आणि औद्योगिक शांतता राखण्यासाठी सरकार, नियोक्ते आणि कामगार संघटनांमधील नियमित संवाद संस्थात्मक करा.
- **मजबूत तक्रार निवारण प्रणाली:** वाद लवकर सोडवण्यासाठी जलदगती कामगार न्यायालये किंवा न्यायाधिकरणांची स्थापना करा. तोडगा, कामगार कपात आणि भरपाईमध्ये पारदर्शकता वाढवा.
- **डिजिटल कामगार परिसंस्था मजबूत करा:** श्रम सुविधा पोर्टलचा विस्तार करा, नोंदणी, तपासणी आणि परतावा एकत्रित करा. नियोक्त्यांकडून ई-रिपोर्टिंगला प्रोत्साहन द्या; भौतिक तपासणी कमी करा.

निष्कर्ष:

- नवीन कामगार संहितांची खरी परीक्षा म्हणजे ते औपचारिक क्षेत्रातील कामगार-केंद्रित उद्योगांच्या वाढीस समर्थन देणारे वातावरण खरोखरच निर्माण करू शकतात का. जरी हे संहिता कामगार कपातीमध्ये अधिक लवचिकता, सरलीकृत अनुपालन आणि कमी परवाने देण्याचे आश्वासन देतात - ज्यामुळे कामावर खर्च कमी होऊ शकतो - परंतु वाढत्या सामाजिक सुरक्षा योगदानाबद्दल आणि विशेषतः ईपीएफ तरतुदीनुसार उच्च परिचालन खर्चाबद्दल उपस्थित केलेल्या चिंता दुर्लक्षित करता येणार नाहीत.

मुख्य सराव प्रश्न:

भारताच्या उत्पादन महत्वाकांक्षेची गुरुकिल्ली लवचिक पण सुरक्षित कामगार बाजारपेठेत आहे. " नवीन कामगार संहिता भारताला अनौपचारिक रोजगारातून औपचारिक रोजगाराकडे जाण्यास मदत करतील का याचे विश्लेषण करा. (१५ गुण, २५० शब्द)

४ .सामान्य अध्ययन IV

४.१ स्वच्छ भारतासाठी मानसिकता आणि धोरणात बदल आवश्यक

संदर्भ

- भारत विकसित भारत@२०४७ कडे वाटचाल करत असताना, धोरण, पायाभूत सुविधा आणि नागरी वर्तनातील स्वच्छताविषयक तफावत कायम राहिल्याने स्वच्छ, निरोगी आणि प्रतिष्ठित शहरी वातावरण टिकवून ठेवण्याबाबत तातडीची चिंता निर्माण होते.

मुख्य विषयाचा अभ्यासक्रम - सामान्य अध्ययन-४- नीतिमत्ता, सचोटी आणि अभियोग्यता (दैनंदिन जीवनातील नैतिक आणि नैतिक मूल्ये (स्वच्छता, नागरी जाणीव, सार्वजनिक वर्तन))

कोटस:

- "स्वच्छता ही राष्ट्राच्या सभ्यतेचे खरे मापन आहे." महात्मा गांधी
- "स्वच्छता आणि सुव्यवस्था ही अंतःप्रेरणेची बाब नाही; ती शिक्षणाची बाब आहे." बेंजामिन डिझरायली
- २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी स्वच्छ भारत अभियानाच्या शुभारंभात, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी घोषित केले की, "स्वच्छ भारत ही महात्मा गांधींना आपण देऊ शकणारी सर्वोत्तम श्रद्धांजली असेल," स्वच्छता हे राष्ट्रीय कर्तव्य आणि सामूहिक जबाबदारी म्हणून अधोरेखित केले.

स्वच्छता ही सार्वजनिक हिताची बाब आहे: -

स्वच्छता एक नागरी आणि नैतिक कर्तव्य म्हणून

- स्वच्छता ही नागरिक आणि धोरणकर्त्यांच्या नागरी भावना, सांस्कृतिक शिस्त आणि नैतिक वर्तनाचे प्रतिबिंब आहे.
- जर लोक सार्वजनिक जागांवर बेजबाबदारपणे वागले तर देश विकासाचा दावा करू शकत नाही.

स्वच्छतेच्या कमतरतेमुळे होणारे उच्च आर्थिक, सामाजिक आणि आरोग्य खर्च

- घाणेरड्या परिसरामुळे आजारांचे प्रमाण वाढते, आरोग्यसेवेचा खर्च वाढतो आणि कामगारांची उत्पादकता कमी होते.

पायाभूत सुविधा अस्तित्वात आहेत, पण देखभाल आणि प्रशासन अपयशी ठरते.

- नवीन प्रकल्पांवर मोठा निधी खर्च केला जातो, परंतु विद्यमान पायाभूत सुविधांच्या देखभालीकडे (उड्डाणपूल, रस्ते दुभाजक, पदपथ) दुर्लक्ष केले जाते.

शहरीकरण धोरण आणि नियोजनातील कमकुवतपणा उघड करते

- जलद, अनियोजित शहरीकरणामुळे कचरा व्यवस्थापन प्रणाली आणि पायाभूत सुविधांवर परिणाम होतो.

सार्वजनिक हित म्हणून स्वच्छता: फ्री-रायडर समस्या

- स्वच्छता ही सार्वजनिक हिताची आहे: सर्वाना फायदा होतो, परंतु काही जण योगदान देतात.
- यामुळे फ्री-रायडरची समस्या निर्माण होते (जो योगदान न देता फायदे घेतो) लोक इतरांकडून किंवा सरकारकडून स्वच्छता राखण्याची अपेक्षा करतात आणि जबाबदारी टाळतात.

स्वच्छता ही एक नागरी कर्तव्य आहे

- नागरी सद्गुणांचे प्रतिबिंब:** स्वच्छता ही नागरिकांच्या सार्वजनिक कल्याण, शिस्त आणि सामायिक जागांबद्दल आदर यासारख्या वचनबद्धतेचे प्रदर्शन करते - हे नागरी नीतिमतेचे मुख्य घटक आहेत.
- सार्वजनिक आरोग्याचे संरक्षण:** स्वच्छ परिसर रोग आणि दुःख टाळतो, जो अ-हानिकारक (कोणतेही नुकसान करू नका) आणि परोपकार (कल्याण वाढवा) या नैतिक तत्वांशी सुसंगत असतो.
- सामूहिक जबाबदारी आणि सार्वजनिक हित:** स्वच्छता ही एक वगळता येणारी, स्पर्धा न करणारी सार्वजनिक हित आहे. नैतिक नागरिकत्वासाठी वैयक्तिक सहभागाद्वारे "मुक्त स्वार" समस्येवर मात करणे आवश्यक आहे.
- राज्य आणि नागरिकांची जबाबदारी:** सरकारने पायाभूत सुविधा पुरवल्या पाहिजेत, परंतु नागरिकांची योग्य वापर, देखभाल आणि स्वच्छतेच्या नियमांचे पालन करण्याची समान जबाबदारी आहे.
- असुरक्षित गटांप्रती नैतिक कर्तव्य:** खराब स्वच्छतेमुळे मुले, महिला, वृद्ध आणि गरिबांना अप्रमाणित नुकसान होते, ज्यामुळे सर्वांसाठी प्रतिष्ठा आणि समानता सुनिश्चित करणे हे नैतिक कर्तव्य बनते.
- राष्ट्रीय विकास आणि अखंडतेसाठी पाया:** स्वच्छता राष्ट्रीय प्रतिमा सुधारते, पर्यटनाला समर्थन देते, उत्पादकता वाढवते आणि संवैधानिक कर्तव्यांशी सुसंगत आहे - ते विकसित भारत@२०४७ साठी आवश्यक बनवते.

काय करावे लागेल :

शिक्षण आणि वर्तणुकीच्या सूचनांद्वारे नागरी जबाबदारी अंतर्भूत करा.

- शाळा, सामुदायिक मोहिमा आणि सार्वजनिक संदेशाद्वारे स्वच्छतेला नैतिक आणि सामाजिक कर्तव्य म्हणून प्रोत्साहन द्या.
- सामायिक जबाबदारीकडे दृष्टिकोन बदलण्यासाठी वर्तणुकीची साधने (नज, सामाजिक नियम, समवयस्कांचा प्रभाव) वापरा.

नैतिक प्रशासन आणि जबाबदारी मजबूत करणे

- सार्वजनिक पायाभूत सुविधांची वेळेवर देखभाल ही प्रशासकीय औपचारिकता म्हणून नव्हे तर नैतिक जबाबदारी म्हणून करा.
- संस्थांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यासाठी कचराविरोधी नियम निष्पक्ष आणि सातत्याने लागू करा .

घोषणा-आधारित धोरणांपासून परिणाम-आधारित नीतिमत्तेकडे वाटचाल करा

- अल्पकालीन प्रकल्प सुरू करण्यापेक्षा दीर्घकालीन देखभालीला प्राधान्य द्या.
- स्वच्छतेवरील खर्च आणि कामगिरीचा मागोवा नागरिकांना घेता यावा यासाठी पारदर्शक देखरेख प्रणाली तयार करा.

समुदायाचा सहभाग आणि सामूहिक मालकी वाढवा

- कचरा आणि स्वच्छतेचे सह-व्यवस्थापन करण्यासाठी रहिवासी कल्याणकारी संघटना, स्थानिक गट आणि नागरी समाज यांना प्रोत्साहित करा.
- "जागा स्वीकारा" आणि समुदायाच्या नेतृत्वाखालील स्वच्छता मोहिमेला प्रोत्साहन द्या.

नैतिक शहरी नियोजन पद्धती तयार करा

- शहरांचे नियोजन केवळ विस्तारासाठी नाही तर प्रतिष्ठेसाठी, शाश्वततेसाठी आणि राहण्यायोग्यतेसाठी करा.
- स्वच्छता धोरणांमध्ये स्थलांतरित आणि अनौपचारिक कामगारांचा समावेश सुनिश्चित करा.

जबाबदार वर्तनाला प्रोत्साहन द्या

- स्वच्छ परिसरांना बक्षीस द्या, शहरातील वॉर्डमध्ये स्पर्धा वाढवा आणि अधिकाऱ्यांच्या नैतिक नेतृत्वाला मान्यता द्या.

केस स्टडीज

इंदूर: वर्तणुकीतील बदल-चालित स्वच्छता मॉडेल

- केवळ पायाभूत सुविधांपेक्षा नागरिकांच्या वर्तनाला प्राधान्य देऊन इंदूरने सलग अनेक वर्षे स्वच्छ सर्वेक्षणात अव्वल स्थान पटकावले.
- १००% घरोघरी कचरा संकलन , कचरा टाकण्यासाठी कडक दंड, कचरा वाहनांचे थेट जीपीएस ट्रॅकिंग आणि सार्वजनिक अहवाल साधने.

केरळचे सुचित्वा मिशन: सामुदायिक स्वच्छता आणि शिक्षण

- कुडुम्बश्री गट आणि नगरपालिकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात मोहिमा .
- स्रोतांचे पृथक्करण, घरगुती कंपोस्टिंग आणि समुदायाच्या सहभागावर भर.

पुणे: अनौपचारिक कचरा वेचकांचे एकत्रीकरण (स्वच मॉडेल)

- पुणे महानगरपालिकेने ३,००० हून अधिक कचरा वेचकांची सहकारी संस्था असलेल्या SWaCH सोबत भागीदारी केली.
- अनौपचारिक कामगारांची जागा घेण्याऐवजी, शहराने त्यांना एकत्रित केले, सुरक्षा उपकरणे आणि स्थिर उत्पन्न प्रदान केले.

जपानची शाळा स्वच्छता व्यवस्था

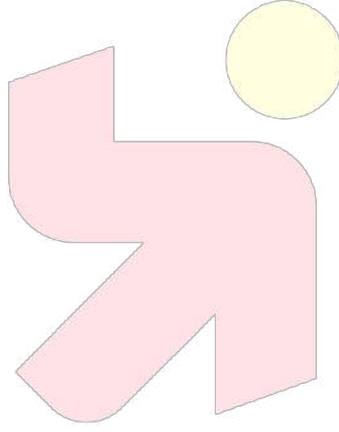
- जपानी विद्यार्थी दररोज वर्गखोल्या, शौचालये, कॉरिडॉर स्वच्छ करतात.
- स्वच्छता ही सरकारी नोकरी नव्हे तर नैतिक जबाबदारी बनते.

निष्कर्ष

- स्वच्छ भारतासाठी पायाभूत सुविधांपेक्षा जास्त गरजेची आहे, मानसिकतेत बदल, मजबूत धोरणात्मक शिस्त आणि स्वच्छतेला एक सामायिक सवय बनवणारे स्मार्ट वर्तनात्मक प्रोत्साहन आवश्यक आहे.
- सार्वजनिक प्रशासकांसाठी, नैतिक, लोक-केंद्रित प्रणाली तयार करणे हे काम आहे जे जबाबदार वर्तनाला प्रोत्साहन देतात, समुदायाचा सहभाग सक्षम करतात आणि स्वच्छता ही Viksit Bharat@2047 साठी आवश्यक असलेल्या शाश्वत सांस्कृतिक आदर्शात रूपांतरित करतात.

सरावासाठी प्रश्न-

स्वच्छता हे केवळ पायाभूत सुविधांचे आव्हान नाही तर नागरी नीतिमत्ता आणि सार्वजनिक नैतिकतेची परीक्षा आहे." योग्य उदाहरणांसह चर्चा करा. (150W)

PRAYAAS

प्रयास लक्षवेध - यूपीएससी आणि एमपीएससी

१. R21/Matrix-M मलेरिया लसी अधिक सुलभ करण्यासाठी Gavi आणि UNICEF ने नवीन कराराची घोषणा केली

संदर्भ:

- गावी, लस अलायन्स आणि युनिसेफ यांनी एक नवीन करार जाहीर केला आहे जो R21/मॅट्रिक्स-एम मलेरिया लसींना अधिक सुलभ आणि परवडणारे बनवेल, ज्यामुळे अधिक मुलांचे संरक्षण करण्याचा मार्ग मोकळा होईल.

बदल:

- गवीच्या पाठिंब्याने आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या बाल निधी (युनिसेफ) द्वारे अंमलात आणलेल्या या करारामुळे गवी आणि देशांसाठी \$90 दशलक्ष पर्यंत बचत होण्याची अपेक्षा आहे, जी पुढील पाच वर्षांत मलेरियाविरुद्ध जवळजवळ सात दशलक्ष मुलांना पूर्ण लसीकरण करण्यास सक्षम करणाऱ्या 30 दशलक्षाहून अधिक अतिरिक्त डोसच्या समतुल्य आहे.
- या करारासाठी गॅव्हीने नाविन्यपूर्ण इंटरनॅशनल फायनान्स फॅसिलिटी फॉर इम्युनायझेशन (IFFIM) यंत्रणेद्वारे सक्षम केलेल्या आगाऊ पेमेंटद्वारे वित्तपुरवठा केला आहे.

१.१ GAVI – लसीकरण आणि लसीकरणासाठी जागतिक

आघाडी:

- स्थापना: २०००
- मुख्यालय: जिनिव्हा, स्वित्झर्लंड
- उद्दिष्ट:
 - कमी आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये लसीकरणाची उपलब्धता सुधारणे आणि लसीद्वारे प्रतिबंधित करता येणारे रोग कमी करणे. नवीन आणि कमी वापरलेल्या लसींना समान प्रवेश प्रदान करणे.
 - आरोग्य व्यवस्था आणि लसीकरण पायाभूत सुविधा मजबूत करणे.
 - जागतिक स्तरावर बालपणातील आजारपण आणि मृत्युदर कमी करा.
 - लसींमध्ये संशोधन, विकास आणि नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देणे

२. बातम्यांमधील ठिकाणे: द हेली गुब्बी

संदर्भ:

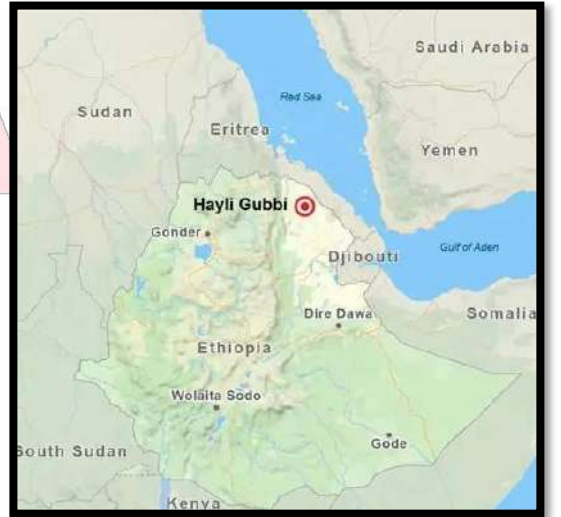
- दीर्घकाळ निष्क्रिय असलेल्या ज्वालामुखीचा रविवारी अनपेक्षितपणे उद्रेक झाला, ज्यामुळे ज्वालामुखीची राख आणि धुळीचे लोट बाहेर पडले, जे त्यानंतर खंडांमध्ये पसरले आहेत आणि भारत आणि संयुक्त अरब अमिरातीमधील विमान वाहतूक विस्कळीत झाली आहे.

बदल:

- इथिओपियामध्ये ५० ज्ञात ज्वालामुखी आहेत, त्यापैकी अनेक हजारो वर्षांपासून सुप्त अवस्थेत आहेत.
- इथिओपियन रिफ्ट व्हॅली, जिथे अनेक ज्वालामुखी आहेत, ती दक्षिणेकडून शेजारच्या देशांमध्ये पसरलेली आहे.
- हे टेक्टोनिक प्लेट्सच्या स्थलांतरामुळे तयार झाले, ज्या आफ्रिका आणि अरबस्तानातील भूभाग तयार करण्यासाठी एकमेकांपासून वेगळे झाले आणि जगातील सर्वात महत्त्वाच्या भूगर्भीय स्थळांपैकी एक आहे.

२.१ क्रियाकलापांवर आधारित ज्वालामुखीचे प्रकार:

- सक्रिय ज्वालामुखी: असा ज्वालामुखी जो सध्या उद्रेक होत आहे किंवा नजीकच्या भविष्यात उद्रेक होण्याची चिन्हे दर्शवितो.
- वैशिष्ट्ये:
 - नियमितपणे किंवा अचानक लावा, राख, वायू उत्सर्जित करते,
 - त्यात एक मॅग्मा चेंबर आहे जो अजूनही सक्रिय आहे. उदाहरणे: माउंट एटना (इटली), माउंट व्हुसुव्हियस (इटली) इ.
- निष्क्रिय ज्वालामुखी: सध्या निष्क्रिय असलेला परंतु भविष्यात उद्रेक होऊ शकणारा ज्वालामुखी.
- वैशिष्ट्ये:
 - शेकडो किंवा हजारो वर्षांपासून उद्रेक झालेला नाही.
 - भूगर्भातील क्रियाकलापांची चिन्हे दर्शविते (भूकंप, गरम पाण्याचे झरे). उदाहरणे: माउंट फुजी (जपान), माउंट रेनियर (यूएसए)
- विलुप्त ज्वालामुखी: असा ज्वालामुखी जो इतिहासात कधीही उद्रेक झालेला नाही आणि पुन्हा उद्रेक होण्याची शक्यता नाही.
- वैशिष्ट्ये:

- मॅग्माचा पुरवठा थांबला आहे.
- कालांतराने धूप त्याची रचना सपाट करू शकते. उदाहरणे: आर्थर सीट (स्कॉटलंड), एडिनबर्ग (यूके), माउंट बुनिनयॉंग (ऑस्ट्रेलिया).

३. रुपयाचे अवमूल्यन

संदर्भ:

- **या वर्षाच्या उत्तरार्धात नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२५ मध्ये** भारतीय रुपयाला आणखी घसरणीचा दबाव येण्याची शक्यता आहे, मध्यवर्ती बँकेच्या ठोस हस्तक्षेपाअभावी व्यापारी प्रति अमेरिकन डॉलर ९० च्या दिशेने वाटचाल करू इच्छितात, तर बाँड उत्पन्न तरलतेच्या हालचाली आणि स्थानिक वाढीच्या डेटावर लक्ष ठेवेल.

बद्दल:

- रुपयाचे अवमूल्यन म्हणजे परकीय चलन बाजारात **परकीय चलनांच्या तुलनेत भारतीय चलनाच्या मूल्यात झालेली घसरण**.
- सोप्या भाषेत सांगायचे तर, याचा अर्थ असा की परकीय चलनाचे १ युनिट, उदा. USD खरेदी करण्यासाठी अधिक रुपये आवश्यक आहेत. **उदाहरण:** जर पूर्वी १ USD = ₹७५ आणि आता १ USD = ₹९० असेल, तर रुपयाचे अवमूल्यन झाले आहे.

घसारा येण्याची कारणे:

- **व्यापार तूट** : आयात > निर्यात → परकीय चलनाची मागणी वाढणे → रुपया कमकुवत होतो.
- **भांडवलाचा बाहेरचा प्रवाह** : परदेशी गुंतवणूकदार भारतातून गुंतवणूक काढून घेतात → परकीय चलनाची मागणी वाढते.
- **महागाईचा फरक** : देशांतर्गत चलनवाढ वाढल्याने → वस्तू महाग होतात → चलनाचे मूल्य कमी होते.
- **व्याजदरातील फरक** : भारतात कमी व्याजदर → गुंतवणूकदार परदेशात निधी हलवतात.
- **जागतिक घटक** : डॉलर मजबूत होणे, भू-राजकीय तणाव, तेलाच्या किमतीतील चढ-उतार.

घसारा परिणाम:

- **सकारात्मक परिणाम** : निर्यात वाढवते (परदेशात भारतीय वस्तू स्वस्त होतात), देशांतर्गत उत्पादनाला प्रोत्साहन देते.
- **नकारात्मक परिणाम** : आयात खर्च वाढतो (तेल, यंत्रसामग्री) → महागाई वाढतो, बाह्य कर्जाचा भार वाढतो.

४. नॅनो- उपग्रह

संदर्भ:

- बेंगळुरूस्थित अंतराळ तंत्रज्ञान स्टार्टअप असलेल्या ग्रहा स्पेसने नोव्हेंबरच्या अखेरीस तंत्रज्ञान प्रात्यक्षिक म्हणून सोलारस एस२ नावाच्या त्यांच्या पहिल्या नॅनो उपग्रह मोहिमेचे प्रक्षेपण करण्यासाठी इंडियन नॅशनल स्पेस प्रमोशन अँड ऑथोरायझेशन सेंटर (IN- SPACe) कडून परवानगी मिळवली आहे.

बद्दल:

- नॅनो उपग्रह हे १ किलो ते १० किलो वजनाचे छोटे कृत्रिम उपग्रह असतात.
- ते लहान उपग्रहांचा एक उपसंच आहेत, जे किफायतशीर अंतराळ मोहिमांसाठी डिझाइन केलेले आहेत.
- हलके आणि कॉम्पॅक्ट, लॉच करण्यास सोपे, बहुतेकदा दुय्यम पेलोड म्हणून.
- आठवडे ते महिने कमी विकास कालावधी.
- वर्धित कवरेजसाठी नक्षत्रांमध्ये वापरले जाऊ शकते.
- संप्रेषण, इमेजिंग आणि वैज्ञानिक प्रयोगांसाठी लघु तंत्रज्ञानाने सुसज्ज.

अर्ज:

- पृथ्वी निरीक्षण - पीक निरीक्षण, आपत्ती व्यवस्थापन, हवामान अभ्यास.
- संप्रेषण - डेटा रिले, इंटरनेट ऑफ थिंग्स (IoT) कनेक्टिव्हिटी.
- वैज्ञानिक संशोधन - अवकाश प्रयोग, तंत्रज्ञान चाचणी.
- शिक्षण आणि प्रशिक्षण - विद्यार्थी आणि संशोधकांसाठी प्रत्यक्ष अनुभव.

५. सीओपी ३०

संदर्भ:

- **ब्राझीलच्या पारा राज्याची राजधानी बेलेम येथे झाली.**

बद्दल:

- COP, ज्याला पक्षांच्या परिषदेचे प्रतीक म्हणून ओळखले जाते, ही संयुक्त राष्ट्रांनी आयोजित केलेली वार्षिक उच्चस्तरीय बैठक आहे आणि क्लायमेट COP हे **UN फ्रेमवर्क कन्व्हेन्शन ऑन क्लायमेट चेंज (UNFCCC)** द्वारे आयोजित केले जाते.
- COP30 2025 मध्ये ब्राझीलमधील बेलेम येथे झाले. **COP29 नंतर हे झाले, ज्याने नोव्हेंबर 2024 मध्ये अझरबैजानमधील बाकू येथे जागतिक हवामान कृती समन्वयित करण्यासाठी जवळजवळ 200 देशांना एकत्र आणले.**

शिखर परिषदेचा अजेंडा:

१. २०२५ नंतरच्या जागतिक हवामान वित्त ध्येयाला (NCQG) अंतिम स्वरूप देणे

- पूर्वीचे USD १०० अब्ज/वर्ष लक्ष्य बदलणे.
- प्रमाण, व्याप्ती, पारदर्शकता आणि योगदानकर्त्याबद्दल चर्चा (मग ती केवळ श्रीमंत देशांची असो किंवा मोठ्या अर्थव्यवस्थांचीही असो).
- कमी करणे, अनुकूलन करणे आणि नुकसान आणि नुकसान यासाठी अंदाजे वित्तपुरवठा सुनिश्चित करणे.

२. २०३५ साठी अधिक मजबूत राष्ट्रीय स्तरावर निश्चित योगदान (एनडीसी) सादर करणे

- २०२५ मध्ये पुढील फेरीचे एनडीसी सादर करणे आवश्यक आहे .
 - अजेंडा: शमन महत्वाकांक्षा वाढवणे, स्पष्ट अनुकूलन लक्ष्ये
३. अमेझॉन रेनफॉरेस्ट संरक्षण आणि वन संवर्धन

- COP30 अमेझॉन प्रदेशात होणार असल्याने, एक प्रमुख अजेंडा असेल, शून्य जंगलतोड मार्ग, आदिवासींचे हक्क

४. नुकसान आणि नुकसान निधीचे कार्यान्वयन करणे

- **भांडवलीकरण**, प्रवेशात निष्पक्षता आणि वितरणात गती सुनिश्चित करणे .
- विकसनशील देशांना निधी मिळविण्यासाठी नियम स्पष्ट करणे.

५. जागतिक स्टॉकटेक (GST-1) नंतर अंमलबजावणीचा परिणाम

- **राष्ट्रीय धोरणांमध्ये** रूपांतरित करेल , विशेषतः जीवाश्म इंधनात जलद कपात, अक्षय ऊर्जा क्षमता तिप्पट करणे.

मुख्य परिणाम:

- **बेलेम करार:** १९५ पक्षांनी फक्त संक्रमण, अनुकूलन वित्त, तंत्रज्ञान, व्यापार आणि लिंग यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या २९-कलमी पॅकेजवर सहमती दर्शवली. अनेक देशांनी त्यांचे राष्ट्रीयरित्या निर्धारित योगदान (एनडीसी) अद्यतनित केले आहेत, ज्यामुळे १.५°C लक्ष्यासाठी जागतिक वचनबद्धतेचे नूतनीकरण झाले आहे.
- **अनुकूलन वित्तपुरवठा आणि स्पष्ट मापन नियम:** बाकू-बेलेम रोडमॅप (२०२६-२०२८) पुढील जागतिक स्टॉकटेक पुनरावलोकनापूर्वी देशांना अनुकूलन कृतींचे नियोजन करण्यास मार्गदर्शन करेल.
- **बेलेम हेल्थ कृती योजना:**
- **दोन तत्वांवर बांधलेले:**
 - हवामान न्याय आणि आरोग्य समता
 - सहभागी आणि जबाबदार हवामान-आरोग्य प्रशासन
- **मुख्य घटकांमध्ये हे समाविष्ट आहे:**
 - हवामान-आधारित आरोग्य देखरेख
 - पुराव्यावर आधारित धोरणे आणि प्रशिक्षण
 - डिजिटल आरोग्य साधने आणि हवामान-प्रतिरोधक वैद्यकीय पायाभूत सुविधा
- **ट्रॉपिकल फॉरेस्ट फॉरेव्हर फॅसिलिटी (TFFF):**
 - एक नवीन प्रणाली जिथे जंगलांचे संरक्षण करणाऱ्या देशांना उपग्रह-सत्यापित कामगिरीच्या आधारे पैसे दिले जातात. सार्वजनिक आणि खाजगी गुंतवणुकीचा वापर करून USD 125 अब्ज उभारण्याचे उद्दिष्ट आहे.
 - २०% निधी थेट आदिवासी आणि स्थानिक समुदायांना जाईल, कारण संवर्धनात त्यांची महत्वाची भूमिका आहे .
- **जीवाश्म इंधनावरील सांता-मार्टा परिषद टप्प्याटप्प्याने रद्द:**
 - एप्रिल २०२६ साठी कोलंबिया आणि नेदरलँड्सने जाहीर केले .
 - अर्थव्यवस्था, नोकऱ्या, राष्ट्रीय सुरक्षा आणि निष्पक्ष जागतिक व्यापाराचे संरक्षण करण्यासाठी जीवाश्म इंधन टप्प्याटप्प्याने कसे बंद करावे यावर चर्चा होईल.

The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)

- It is a global environmental treaty adopted at the Rio Earth Summit in 1992.
- The UNFCCC entered into force on March 21, 1994.
- The Convention has near universal membership (197 Parties) and is the parent treaty of the 2015 Paris Agreement.
- The original secretariat was in Geneva. Since 1996, the secretariat has been located in Bonn, Germany.

Structure:

- **Conference of Parties (COP):** as the “supreme body” of the Convention, as it is its highest decision-making authority. The climate change process revolves around the annual sessions of the COP.
- **COP President:** Normally rotates among five United Nations Regional groups. The President is usually Environment Minister of his or her country.

६. बातम्यांमधील प्रजाती: बिबट्या आणि मानवी प्राण्यांचा संघर्ष

संदर्भ:

- भारताच्या विविध भागात, विशेषतः पुणे (महाराष्ट्र) मध्ये, बिबट्यांच्या हल्ल्यांचे प्रमाण वाढत आहे, ज्यामुळे सार्वजनिक चिंतेची आणि सरकारी कारवाईची मोठी समस्या निर्माण झाली आहे.

बद्दल:

- बिबट्या हा पँथेरा वंशातील पाच मोठ्या मांजरीपैकी एक आहे .
- हे त्याच्या विशिष्ट रोझेट-नमुन्याच्या आवरणासाठी , गुप्ततेसाठी आणि उच्च अनुकूलतेसाठी ओळखले जाते.

वितरण:

- **जागतिक श्रेणी:** ते आफ्रिका आणि आशियाच्या काही भागांमध्ये आढळतात, ज्यामध्ये उप-सहारा आफ्रिका, भारत, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान, चीन, आग्नेय आशिया (मलेशिया, इंडोनेशिया), मध्य पूर्व (इराण, अरबी द्वीपकल्प) यांचा समावेश आहे.
- **भारत:** भारतात सर्वात जास्त वन्य बिबट्या आढळतात. ते येथे आढळतात: पश्चिम घाट, हिमालय (३,०००-३,२०० मीटर पर्यंत), मध्य भारतातील जंगले, ईशान्य भारत, अरवली, मानवप्रधान भूप्रदेश (शेतीची शेती, उसाचे पट्टे)

प्राण्यांचे वर्तन:

- **एकांत आणि प्रादेशिक:** बिबटे बहुतेकदा एकटे राहतात (वीण हंगाम आणि शावकांसह माता वगळता). सुगंधाच्या खुणा, ओरखडे आणि हादरे वापरून प्रदेश चिन्हांकित करा.
- **निशाचर:** रात्रीच्या वेळी (निशाचर) बहुतेक सक्रिय, त्यांना मानवांपासून आणि वाघ/सिंहांसारख्या मोठ्या भक्षकांपासून दूर राहण्यास मदत करते.
- **उत्कृष्ट गिर्यारोहक:** सफाई कामगारांपासून वाचण्यासाठी भक्ष्याला त्याच्या वजनाच्या तिप्पट वजनाने झाडावर ओढू शकतो. **मोठ्या मांजरींमधील सर्वोत्तम वृक्ष गिर्यारोहकांपैकी एक.**

संवर्धन स्थिती:

- **आययूसीएन रेड लिस्ट:** असुरक्षित
- **भारतीय वन्यजीव संरक्षण कायदा:** अनुसूची I.
- राष्ट्रीय उद्याने, अभयारण्ये आणि वनक्षेत्रांमध्ये संरक्षित.

७. निंगालू रीफ**संदर्भ:**

- 'अभूतपूर्व' उष्णतेच्या लाटेमुळे **युनेस्कोने सूचीबद्ध केलेल्या निंगालू रीफमधील जवळजवळ दोन तृतीयांश प्रवाळांचा मृत्यू झाला.** ऑस्ट्रेलियातील रेकॉर्डवरील सर्वात तीव्र आणि दीर्घकाळ चालणारी सागरी उष्णतेच्या लाटेमुळे मोठ्या प्रमाणात ब्लीचिंग झाल्याचे कारण आहे.

बद्दल:

- **स्थान:** पश्चिम ऑस्ट्रेलियाच्या वायव्य किनाऱ्यावर, हिंद महासागरातील निंगालू किनाऱ्यालगत स्थित.
- **युनेस्कोचा दर्जा:** समृद्ध सागरी जैवविविधता आणि अखंड प्रवाळ प्रणालीसाठी २०११ मध्ये जागतिक वारसा स्थळ म्हणून घोषित.

महत्वाची वैशिष्ट्ये:

- जगातील सर्वात लांब किनारी असलेल्या प्रवाळ खडकांपैकी एक, सुमारे ३०० किमी लांबीचा.
- ग्रेट बॅरियर रीफ (जे ऑफशोर आहे) विपरीत, निंगालू किनाऱ्याच्या अगदी जवळ आहे - काही ठिकाणी समुद्रकिनाऱ्यांपासून फक्त काहीशे मीटर अंतरावर.
- यामध्ये ५०० हून अधिक प्रजातींचे मासे आणि सुमारे ३०० प्रजातींचे प्रवाळ आहेत.

पर्यावरणीय महत्त्व:

- मार्च ते जुलै दरम्यान व्हेल शार्क (सर्वात मोठी माशांची प्रजाती) च्या हंगामी एकत्रीकरणासाठी जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध.
- मांता किरण, हंपबॅक व्हेल, डुगोंग, समुद्री कासवे आणि स्थलांतरित सागरी प्रजातींसाठी महत्वाचे अधिवास.
- उथळ, संरक्षित सरोवरामुळे हे अनेक मासे आणि प्रवाळ प्रजातींसाठी रोपवाटिका म्हणून काम करते.

८. राष्ट्रीय तपास संस्था:**संदर्भ:**

- लाल किल्ला बॉम्बस्फोटातील आरोपीला ७ दिवसांची एनआयए कोठडी

बद्दल:

- **स्थापना:** २६/११ च्या मुंबई दहशतवादी हल्ल्यानंतर एनआयए कायदा, २००८ (वैधानिक संस्था) अंतर्गत २००८.
- **निसर्ग:** भारताची केंद्रीय दहशतवाद विरोधी संस्था; **गृह मंत्रालयाच्या (MHA) अंतर्गत काम करते.**
- **आदेश:** दहशतवाद (UAPA प्रकरणे), अपहरण, दहशतवादाशी संबंधित मानवी तस्करी, बनावट चलन यांच्याशी संबंधित गुन्ह्यांचा तपास आणि खटला चालवते.
- **अधिकार क्षेत्र:** संपूर्ण भारतभर त्याचे अधिकार क्षेत्र आहे आणि ते राज्य पोलिसांकडून प्रकरणे घेऊ शकते.
- २०१९ ची दुरुस्ती: भारताबाहेरील गुन्ह्यांचा तपास करण्याचे अधिकार वाढवले (आंतरराष्ट्रीय करारांच्या अधीन राहून) आणि त्याच्या कक्षेत अधिक गुन्हे समाविष्ट केले.
- **विशेष न्यायालये:** दहशतवादाशी संबंधित प्रकरणांच्या जलद सुनावणीसाठी एनआयएकडे विशेष नियुक्त न्यायालये आहेत.
- **महत्त्व:** राष्ट्रीय सुरक्षा मजबूत करते, दहशतवादी नेटवर्कची केंद्रीकृत चौकशी सुनिश्चित करते आणि केंद्रीय आणि राज्य संस्थांमध्ये समन्वय वाढवते.

९. दुर्मिळ पृथ्वी चुंबकांसाठीच्या योजनांना मंत्रिमंडळाची मंजूरी

संदर्भ:

- पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्रीय मंत्रिमंडळाने आज ७२८० कोटी रुपयांच्या आर्थिक खर्चाच्या 'सिंटर्ड रेअर अर्थ परमनंट मॅग्नेटच्या उत्पादनाला प्रोत्साहन देण्यासाठीच्या योजनेला' मंजूरी दिली.

बद्दल:

- या प्रकारच्या पहिल्याच उपक्रमाचे उद्दिष्ट भारतात दरवर्षी ६,००० मेट्रिक टन (MTPA) एकात्मिक रेअर अर्थ पीएम इंडिया परमनंट मॅग्नेट (REPM) उत्पादन स्थापित करणे आहे, ज्यामुळे स्वावलंबीता वाढेल आणि जागतिक REPM बाजारपेठेत भारताला एक प्रमुख खेळाडू म्हणून स्थान मिळेल.
- आरई पीएम हे कायमस्वरूपी चुंबकांच्या सर्वात मजबूत प्रकारांपैकी एक आहेत आणि इलेक्ट्रिक वाहने, अक्षय ऊर्जा, इलेक्ट्रॉनिक्स, एरोस्पेस आणि संरक्षण अनुप्रयोगांसाठी ते महत्वाचे आहेत. ही योजना एकात्मिक आरईपीएम उत्पादन सुविधांच्या निर्मितीला समर्थन देईल, पीएम इंडियामध्ये दुर्मिळ पृथ्वी ऑक्साईडचे धातूमध्ये, धातूचे मिश्रधातूमध्ये आणि मिश्रधातूचे तयार आरईपीएममध्ये रूपांतर करणे समाविष्ट आहे.

दुर्मिळ पृथ्वीचा कायमचा चुंबक:

- दुर्मिळ पृथ्वी घटक (REEs), विशेषतः निओडीमियम (Nd), समारियम (Sm) आणि डिस्प्रोसियम (Dy) वापरून बनवलेले उच्च-कार्यक्षमता असलेले चुंबक.
- प्रकार:
 - NdFeB (नियोडायमियम-लोह-बोरॉन):** सर्वात मजबूत, मोठ्या प्रमाणात वापरले जाणारे.
 - SmCo (सॅमरियम-कोबाल्ट):** उच्च-तापमान प्रतिरोधक.
- महत्वाची वैशिष्ट्ये:
 - अत्यंत मजबूत चुंबकीय क्षेत्र, हलके, टिकाऊ आणि दीर्घकाळ चुंबकत्व टिकवून ठेवणारे.
 - प्रगत तंत्रज्ञानाच्या लघुकरणासाठी महत्वाचे.
- अर्ज:
 - ईव्ही मोटर्स, विंड टर्बाइन, संरक्षण प्रणाली, क्षेपणास्त्रे, उपग्रह तंत्रज्ञान, एमआरआय मशीन, मोबाईल फोन आणि संगणक हार्ड ड्राइव्ह.
- धोरणात्मक महत्त्व: स्वच्छ ऊर्जा, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि संरक्षण उद्योगांसाठी आवश्यक. जागतिक दुर्मिळ पृथ्वी प्रक्रियेच्या ८०-९०% चीन नियंत्रित करतो, ज्यामुळे पुरवठा-साखळीतील भेद्यता निर्माण होते. भारत IREL, KABIL आणि जपान/EU सोबत भागीदारीद्वारे देशांतर्गत उत्पादन वाढवण्यासाठी काम करत आहे.

१०. UNCTAD

संदर्भ:

- UNCTAD ने दिलेल्या वृत्तानुसार, हालचालींवर निर्बंध, असुरक्षितता आणि उत्पादक क्षमतेतील घट यामुळे वेस्ट बँक विक्रमी सर्वात तीव्र आर्थिक मंदीचा सामना करत आहे.

बद्दल:

- संयुक्त राष्ट्र व्यापार आणि विकास परिषद (UNCTAD)
- स्थापना: १९६४
- मुख्यालय: जिनिव्हा, स्वित्झर्लंड
- पालक मंडळ: संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेचा भाग.
- उद्देश: विकसनशील देशांना जागतिक अर्थव्यवस्थेत एकत्रित करण्यासाठी कार्य करते. शाश्वत विकासासाठी व्यापार, गुंतवणूक, वित्त आणि तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करते.
- प्रमुख कार्ये: संशोधन, धोरण विश्लेषण आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान करते. निष्पक्ष जागतिक व्यापार नियमांना प्रोत्साहन देते आणि विकसनशील राष्ट्रांना विकासासाठी व्यापाराचा वापर करण्यास मदत करते.
- जागतिक गुंतवणूक अहवाल" आणि "व्यापार आणि विकास अहवाल" आणि "अल्प विकसित देशांचा अहवाल" यासारखे महत्वाचे अहवाल प्रकाशित करते.
- महत्त्व: समावेशक जागतिकीकरण, वाजवी बाजारपेठ प्रवेश, कर्ममुक्ती आणि विकास-अनुकूल धोरणांचे समर्थक.

११. जी-सेकंद आणि उत्पन्न

संदर्भ:

- २०२५ वर्ष संपत असताना, भारताच्या बेंचमार्क १०-वर्षीय सरकारी सुरक्षिततेवरील (G-sec) उत्पन्न नियंत्रणात ठेवण्यासाठी एक उच्च-स्तरीय लढाई सुरू आहे. ६.६ टक्क्यांच्या जवळ पोहोचल्यानंतर, ऑक्टोबरच्या अखेरीस उत्पन्न सुमारे ६.५३ टक्क्यांच्या आसपास स्थिर झाले - अलीकडील शिखरापेक्षा कमी तरीही अजूनही उंचावलेले.

बद्दल:

सरकारी सिक्युरिटीज (जी-सेक)

- जी-सेक हे सरकारद्वारे जारी केलेले कर्ज उपकरणे आहेत जी जनतेकडून पैसे उधार घेण्यासाठी वापरली जातात. भारत सरकारने जारी केलेले आणि जोखीममुक्त मानले जातात कारण परतफेडीची हमी सरकारकडून दिली जाते.

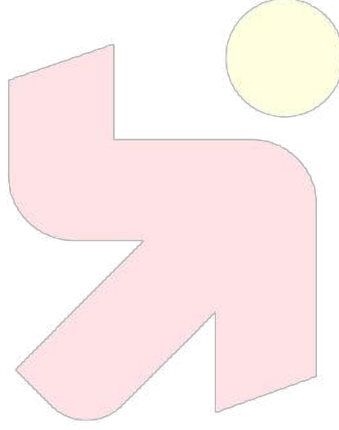
प्रकार:

- टी-बिल्स (अल्पकालीन: ९१, १८२, ३६४ दिवस)
- दिनांकित सिक्युरिटीज (दीर्घकालीन: ५-४० वर्षे)

- गुंतवणूकदारांना निश्चित व्याज (कूपन) आणि परिपक्वतेच्या वेळी परतफेड मिळते.
- बँका, म्युच्युअल फंड, आरबीआय, संस्था आणि अगदी व्यक्तींनी आरबीआयच्या रिटेल डायरेक्ट स्कीमद्वारे खरेदी केले.

उत्पन्न म्हणजे काय?

- उत्पन्न = गुंतवणूकदाराने बाँड/जी-सेकंदावर मिळवलेला परतावा.
- हे किंमतीशी व्यस्तपणे संबंधित आहे:
 - जर जी-सेक किंमत कमी झाली → उत्पन्न वाढते
 - जर जी-सेक किंमत वाढली → उत्पन्न कमी झाले
- व्याजदर, चलनवाढीच्या अपेक्षा आणि मागणी-पुरवठा यामुळे उत्पन्न दररोज बदलते.

PRAYAAS

प्रयास लक्षवेध - एमपीएससी

१. संचार साथी

संदर्भ:

- संचार साथीने ऑक्टोबर २०२५ मध्ये ५०,००० हून अधिक फोन पुनर्प्राप्त करण्यास मदत केली, ज्यामुळे देशभरात डिजिटल सुरक्षा मजबूत झाली.

बद्दल:

- संचार साथी हा दूरसंचार विभागाचा (DoT) एक नागरिक केंद्रित उपक्रम आहे जो मोबाईल ग्राहकांना सक्षम बनवतो, त्यांची सुरक्षा मजबूत करतो आणि सरकारच्या नागरिक केंद्रित उपक्रमांबद्दल जागरूकता वाढवतो.
- संचार साथी हे मोबाईल ॲप आणि वेब पोर्टलच्या स्वरूपात उपलब्ध आहे.
- याशिवाय, कीप युअरसेल्फ अवेअर सुविधा अंतिम वापरकर्त्याची सुरक्षा, दूरसंचार आणि माहिती सुरक्षेची संबंधित विविध पैलूंवर नवीनतम अपडेट्स आणि जागरूकता साहित्य प्रदान करते.

चाक्षुः

- हे नागरिकांना दूरसंचार सेवा वापरकर्त्यांना सायबर गुन्हे, आर्थिक फसवणूक, तोतयागिरीसारख्या गैर-बोनाफाइड हेतूने किंवा इतर कोणत्याही गैरवापरासाठी फसवणूक करण्याच्या उद्देशाने कॉल, एसएमएस किंवा व्हॉट्सॲपद्वारे संशयित फसवणूक संप्रेषणांची तक्रार करण्यास मदत करते.
- संशयास्पद फसवणुकीच्या संप्रेषणांची काही उदाहरणे म्हणजे DoT / TRAI, पोलिस, सरकारी अधिकारी, संशयित गुंतवणूक आणि व्यापार, बँक / वीज / गॅस / विमा इत्यादींशी संबंधित KYC आणि पेमेंट इत्यादी तोतयागिरीशी संबंधित संप्रेषण.

२. सूर्य किरण

संदर्भ:

- १९ व्या सूर्य किरण (२०२५) ला पिथोरागड (उत्तराखंड) येथे आसाम रेजिमेंट (भारत) आणि देवी दत्त बटालियन (नेपाळ) मधील प्रत्येकी ३३४ सैनिकांसह सुरुवात; ८ डिसेंबरपर्यंत चालेल.

बद्दल:

- भारत-नेपाळ द्विपक्षीय लष्करी सराव 'सूर्य किरण' ची १९ वी आवृत्ती मंगळवारी उत्तराखंडच्या पिथोरागड येथे सुरू झाली. या सरावाचा उद्देश जंगल युद्ध, डोंगराळ प्रदेशात दहशतवादविरोधी कारवाया आणि एकात्मिक भू-विमान वाहतूक ऑपरेशन्समध्ये बटालियन-स्तरीय समन्वय मजबूत करणे हा आहे.

भारत-नेपाळ संरक्षण संबंध:

- १९५० च्या शांतता आणि मैत्री करारावर आधारित; खुल्या सीमा आणि संरक्षण सहकार्य सुनिश्चित करते.
- भारत हा नेपाळचा मुख्य संरक्षण भागीदार आहे, जो प्रशिक्षण, उपकरणे आणि लष्करी मदत पुरवतो.
- संयुक्त सराव: सूर्य किरण (वार्षिक).
- प्रशिक्षण: बहुतेक नेपाळी लष्करी अधिकारी भारतीय लष्करी अकादमीमध्ये प्रशिक्षण घेतात.
- परंपरा: दोन्ही देशांच्या लष्करप्रमुखांना एकमेकांच्या सैन्याचे मानद जनरल बनवले जाते.
- गोरखा सैनिक: नेपाळमधील हजारो गोरखा सैनिक भारतीय सैन्यात सेवा करतात.

३. राष्ट्रीय दूध दिन-२०२५

संदर्भ:

- भारतातील श्वेत क्रांतीचे जनक म्हणून ओळखले जाणारे डॉ. वर्गीस कुरियन यांच्या जयंतीनिमित्त दरवर्षी २६ नोव्हेंबर रोजी साजरा केला जाणारा राष्ट्रीय दूध दिन .

बद्दल:

- १९५० आणि १९६० च्या दशकात, जगात सर्वाधिक गुरांची संख्या असूनही, भारतात दुधाची तीव्र टंचाई निर्माण झाली. १९६५ मध्ये राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळ (एनडीडीबी) ची स्थापना आणि १९७० मध्ये आणंद सहकारी संस्थेच्या यशावर आधारित ऑपरेशन फ्लड सुरू झाल्याने भारताला दुधाच्या तीव्र टंचाईचा सामना करावा लागला.

श्वेत क्रांती

- १९५१-५२ दरम्यान, भारताने केवळ १७ टन दूध उत्पादन केले, ज्यामुळे दुग्ध उत्पादन हा अत्यंत चिंतेचा विषय बनला. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी, १९६५ मध्ये पंतप्रधान शास्त्री यांनी नियुक्त केलेल्या संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून प्रो. व्ही. कुरियन यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळाची स्थापना करण्यात आली .
- या क्रांतीसह अनेक कार्यामुळे भारत जागतिक स्तरावर दूध उत्पादनात सर्वात मोठा देश बनला.

ऑपरेशन फ्लड

- ऑपरेशन फ्लड हा भारतातील श्वेत क्रांतीमध्ये मोठा वाटा उचलणारा कार्यक्रम होता.
- ग्राहकांना उच्च उत्पादन आणि वाजवी किंमत यावर लक्ष केंद्रित करून दुधाचे उत्पादन वाढवण्यासाठी कुरियन यांच्या नेतृत्वाखालील एनडीडीबीने १९७० मध्ये हे सुरू केले.
- वितरण प्रक्रियेत मध्यस्थांना समाविष्ट न करता उत्पादकांना योग्य नफा मिळण्याची खात्री करताना.
- यामुळे ग्रामीण उत्पादक आणि शहरी ग्राहकांमध्ये एक मोठा दुवा निर्माण झाला.

४. कबड्डी विश्वचषक २०२५

- २०२५ चा कबड्डी विश्वचषक इंग्लंडमधील वुल्हरहॅम्प्टन येथे आयोजित करण्यात आला होता, जो आशिया खंडाबाहेर प्रथमच आयोजित करण्यात आला होता आणि एक ऐतिहासिक टप्पा होता.
- या कार्यक्रमाने कबड्डीचे वाढते जागतिक आकर्षण दाखवले आणि पारंपारिक पॉवरहाऊससह युरोपियन राष्ट्रांचा मोठा सहभाग दिसून आला.

प्रमुख मुद्दे

- स्थळ: वुल्हरहॅम्प्टन, इंग्लंड
- यजमान वर्ष: २०२५
- उल्लेखनीय वैशिष्ट्य: आशियाबाहेर पहिल्यांदाच कबड्डी विश्वचषक आयोजित.
- पुरुष विजेता: भारत
- महिला विजेता: भारत
- उपविजेता (पुरुष आणि महिला): इंग्लंड

सहभागी संघ

- पुरुष स्पर्धा
- गट अ: हंगेरी, इंग्लंड, पोलंड, जर्मनी, अमेरिका
- गट ब: भारत, इटली, स्कॉटलंड, वेल्स, हॉंगकाँग (चीन)
- महिला स्पर्धा
- गट ड: भारत, वेल्स, पोलंड
- गट ई: हॉंगकाँग (चीन), हंगेरी, इंग्लंड

मागील विश्वचषक (२०१९)

- २०१९ चा कबड्डी विश्वचषक मलेशियाने आयोजित केला होता.
- २०१९ च्या आवृत्तीतही भारताने पुरुष आणि महिला दोन्ही गटात विजेतेपद जिंकले.

२०२५ आवृत्तीची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- युरोपमधील कबड्डीची वाढती लोकप्रियता दर्शविणारे अनेक युरोपीय संघांचा सहभाग.
- इंग्लंडने पुरुष आणि महिला दोन्ही गटात अंतिम फेरी गाठली.
- यजमानपद आणि प्रोत्साहनाद्वारे भारत-यूके क्रीडा सहकार्य मजबूत केले.

५. डेव्हिस कप

बदल: -

- डेव्हिस कप हा पुरुषांच्या टेनिसमधील एक प्रमुख आंतरराष्ट्रीय सांघिक स्पर्धा आहे.
- हे आंतरराष्ट्रीय टेनिस महासंघ (ITF) द्वारे आयोजित केले जाते आणि दरवर्षी आयोजित केले जाते.
- यामध्ये दीडशेहून अधिक देश सहभागी होतात, ज्यामुळे ही जगातील सर्वात मोठी वार्षिक सांघिक क्रीडा स्पर्धा बनते.
- याला टेनिसचा विश्वचषक म्हणून ओळखले जाते आणि विजेत्यांना जागतिक विजेते म्हणून ओळखले जाते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी: -

- ही स्पर्धा १९०० मध्ये ग्रेट ब्रिटन आणि अमेरिका यांच्यातील आव्हानात्मक लढती म्हणून सुरू झाली.
- हे सुरुवातीला आंतरराष्ट्रीय लॉन टेनिस चॅलेंज म्हणून ओळखले जात असे.
- हळूहळू या स्पर्धेला डेव्हिस कप म्हणून ओळखले जाऊ लागले, ड्वाइट एफ. डेव्हिस यांनी दान केलेल्या ट्रॉफीवरून हे नाव देण्यात आले.

कामगिरी आणि नोंदी: -

- डेव्हिस कपच्या इतिहासात अमेरिका हा सर्वात यशस्वी देश आहे, ज्याने बत्तीस जेतेपदे आणि एकोणतीस उपविजेतेपद पटकावले आहे.

सर्वात अलीकडील विजेते इटली आहेत, ज्यांनी २०२५ मध्ये स्पेनला हरवून त्यांचे चौथे डेव्हिस कप विजेतेपद जिंकले, जे त्यांचे सलग तिसरे विजेतेपद देखील होते.

६. २०२५ च्या वर्ल्ड बॉक्सिंग कप फायनलमध्ये भारत

भारताची एकूण कामगिरी

- २०२५ च्या वर्ल्ड बॉक्सिंग कप फायनलमध्ये भारताने आतापर्यंतची सर्वोत्तम कामगिरी केली.
- ग्रेटर नोएडा (उत्तर प्रदेश) येथील शाही डी विजय सिंग पथिक स्पोर्ट्स कॉम्प्लेक्स येथे हा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता.
- भारताने एकूण २० पदके जिंकली
- अंतिम आकडे: ९ सुवर्णपदके, ६ रौप्यपदके, ५ कांस्यपदके.

महिला वर्ग - ऐतिहासिक स्वीप

- भारताच्या महिलांनी विविध वजन-वर्गात वर्चस्व दाखवत ९ पैकी ७ सुवर्णपदके जिंकली.
- सुवर्णपदक विजेते (महिला): मिनाक्षी हुडा (४८ किलो), प्रीती पवार (५४ किलो), अरुंधती चौधरी (७० किलो), नूपुर शोअरन (८०+ किलो), निखत जरीन (५१ किलो), जैस्मिन लांबोरिया (५७ किलो), परवीन हुड्डा (६० किलो)
- महत्त्व: लॉस एंजेलिसमध्ये २०२८ च्या उन्हाळी ऑलिंपिकमध्ये वजन - वर्गात लिंग-समानता हा उद्देश असल्याने, या विजयामुळे महिला बॉक्सिंगमध्ये भारताची वाढती प्रतिष्ठा अधोरेखित होते.

पुरुष गट - सुवर्णपदक विजेते

- शेवटच्या दिवशी भारतीय पुरुषांनी २ सुवर्णपदके जिंकली.
- सुवर्णपदक विजेते (पुरुष): सचिन सिवाच (६० किलो - पुरुष), हितेश गुलिया (७० किलो - पुरुष).

७. निवेशक शिबिर, जयपूर.

संदर्भ:-

- कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालय (एमसीए) अंतर्गत गुंतवणूकदार शिक्षण आणि संरक्षण निधी प्राधिकरण (आयईपीएफए) आणि भारतीय सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड (सेबी) संयुक्तपणे एक निवेशक कार्यक्रम आयोजित करतील. ६ डिसेंबर २०२५ रोजी जयपूरमध्ये शिविर.
- उद्दिष्ट: दावा न केलेल्या लाभांश आणि शेअर्सशी संबंधित समस्या सोडवण्यासाठी एक-स्टॉप सुविधा व्यासपीठ प्रदान करणे.

बद्दल:-

- उद्दिष्ट: दावा न केलेल्या लाभांश आणि शेअर्सशी संबंधित समस्या सोडवण्यासाठी एक-स्टॉप सुविधा प्लॅटफॉर्म प्रदान करते.
- त्वरित निवारण: जागेवरच तक्रारीचे निराकरण करण्यास सक्षम करते. समर्पित सेवा किर्यास्कद्वारे.
- केवायसी/नामांकन अपडेट्स: गुंतवणूकदारांना केवायसी आणि नामांकन तपशील त्वरित ठिकाणी अपडेट करण्याची परवानगी देते.

जागतिक बॉक्सिंग कप बदल

- वर्ल्ड बॉक्सिंग कप ही एक वार्षिक बहु-स्तरीय मालिका आहे ज्यामध्ये एलिट बॉक्सर रँकिंग पॉइंट्स मिळविण्यासाठी विविध स्पर्धांमध्ये भाग घेतात.
- या हंगामाचा शेवट वर्षातील सर्वोच्च क्रमांकाच्या बॉक्सर्सच्या अंतिम फेरीच्या स्पर्धेने होतो.

वर्ल्ड बॉक्सिंग कप टाइमलाइन

- पहिली आवृत्ती ऑक्टोबर २०२३ मध्ये जर्मनीतील कोलोन येथे आयोजित करण्यात आली होती.
- २०२४ ची मालिका इंग्लंड, अमेरिका आणि मंगोलियामध्ये आयोजित करण्यात आली होती आणि अंतिम सामना नोव्हेंबर २०२४ मध्ये इंग्लंडमध्ये झाला.
- २०२५ ची मालिका ब्राझील, जर्मनी आणि कझाकस्तानमध्ये झाली आणि अंतिम सामने भारतात झाले.

भारताची भूमिका आणि भूतकाळातील यजमानपद

- २०२५ च्या अंतिम सामन्यांचे आयोजन भारतीय बॉक्सिंग महासंघाने केले होते.
- भारताने यापूर्वी २०१८ आणि २०२३ मध्ये नवी दिल्ली येथे महिला जागतिक बॉक्सिंग अजिंक्यपद स्पर्धेचे आयोजन केले होते.